

רכוש נטוש ועיצוב מרחב מגורים עירוני: רמלה, 1948-1963

מני פרידמן

תקציר

במוקד המאמר נבחנת השפעת הרכוש הנטוש שתפסה ישראל במלחמת 1948 בעיר הערבית האימפריאלית רמלה על כינונו ועיצובו של מרחב המגורים ברמלה הישראלית. בעיר שהייתה מאוכלסת בכ־20,000 ערבים נותרו 960 תושבים לאחר כניעתה לישראל ביולי 1948. העסקים בעיר, המפעלים, המטעים, המבנים הציבוריים וכן החפצים האישיים בבתי המגורים, נותרו עזובים והיו לרכוש נטוש. את השפעתו של הרכוש הזה על התפתחות העיר הישראלית אבחן מנקודת המבט של ההיסטוריה החברתית, הפוליטית והתרבותית ואתמקד בתהליך המרת הרכוש הנטוש בעיר – מרחב חומרי שהתרוקן מתושביו הערבים אשר רקמת חייהם התפרקה – לשכונות מגורים ישראליות.

במאמר אסקור דפוסי מגורים זמניים ותהליכי תכנון ובנייה חדשים שהתפתחו בעיר ואטען כי הרכוש הנטוש ומרחב המגורים ברמלה הישראלית היו כרוכים זה בזה לבלי הפרד וכי הזיקות ביניהם היו גורם מרכזי, אם כי לא בלעדי, בעיצובה כעיר כלאיים שהתאפיינה בריבוי זהויות אתניות, אדריכליות ותרבותיות והתפתחה כשוליים חברתיים במרכז הארץ.

בכך אחרוג מהדיון המקובל בנוגע לרכוש נטוש בהקשרים של ביזה, נישול, עקירה ולאומיות ואשזור לראשונה היסטוריה חברתית, כלכלית ותרבותית של רכוש נטוש בזו של הקמת מדינת לאום ושל התהוות חיים ישראליים במרקם העירוני שאוכלס מחדש והתחוללו בו תהליכי שינוי מואצים בזיקותיו, באוכלוסייתו, בשפתו ובתרבותו החומרית. שזירת הרכוש הנטוש בהתפתחות 'המקום הקטן' רמלה, שסיפורה טרם סופר, מצביעה על מסלוליהם הנפרדים של הלאומי והמקומי ומקנה לרכוש הנטוש עוד ממד, בתור כלי מפתח לפיענוחם של שינויים שחלו בחברה, בתרבות, בתכנון, בערים ובפוליטיקה והושפעו מתהליך הטמעתו במרחב הישראלי המרובד.

מילות מפתח: היסטוריה של התרבות, מרחב חומרי, מרחב מעברי, עיר כלאיים, עיר מעורבת, רכוש נטוש, רמלה

* המחבר הוא דוקטורנט בבית הספר להיסטוריה באוניברסיטת תל אביב. מאמר זה מבוסס על חלקים מעבודת המוסמך שכתב בהנחיית הפרופ' בילי מלמן והפרופ' אורית רוזין. תודה לשתיהן על הליווי וההערות למאמר זה. וכן תודה לקוראים החיצוניים, לעורכי הכרך ולמערכת כתב העת על הערותיהם, על עבודתם ועל תרומתם לשיפור המאמר.

מבוא

במאמר אעסוק בהשפעת הרכוש הנטוש שתפסה ישראל במלחמת 1948 בעיר הערבית האימפריאלית¹ רמלה, על כינונו ועיצובו של מרחב המגורים ברמלה הישראלית. את ההשפעה הזאת אבחן מנקודת המבט של ההיסטוריה החברתית, הפוליטית והתרבותית של רמלה ואתמקד בתהליכי האכלוס, התכנון והבנייה מחדש של עיר רב-שכבתית על דרך ירושלים-תל אביב, שנועדה להיכלל בתחומי המדינה הערבית בתכנית החלוקה משנת 1947 וחיו בה כ-20,000 תושבים (מוסלמים ונוצרים) עד כניעתה לצה"ל ב-12 ביולי 1948. ימים אחדים אחרי כן נותרו בעיר 960 איש ואישה, ואלה רוכזו בספנות אל-ג'מאל (ראו מפה 2 להלן) בעיר העתיקה. המתחם שגודר מכונה מאז ועד היום 'הגטו'.²

רמלה הריקה מתושביה הייתה נתונה לממשל צבאי. הרכוש הרב שהותירו אחריהם תושבי העיר הערבים היה ל'רכוש נטוש'. חלק ניכר מהמיטלטלין נבזז בימים הראשונים, והשאר – עם כלל המקרקעין בעיר – נמסר לניהול ולשמירתו של האפוטרופוס על הרכוש הערבי הנטוש,³ דב שפיר, שמונה על ידי שר האוצר אליעזר קפלן יומיים לאחר שנכבשה העיר. התמונות, העדויות ואפילו רשימות המצאי שערכו פקידי האפוטרופוס מלמדות כי הרכוש הנטוש היה מרחב חומרי-תרבותי עשיר שהתקיימה בו במשך מאות שנים רקמת החיים של העיר, וזו נקטעה בתוך ימים אחדים. במרחב זה היו בתי מגורים ותכולתם, מבני ציבור, מסגדים וכנסיות, בתי קברות, שטחי פלחה ומטעים, בתי עסק, רהיטים, חפצים אישיים, כלי רכב וכלי עבודה, בתי בד, מפעלים, יבולים, חומרי בניין ועוד. כל אלה היו 'טקסט חברתי ותרבותי' של החברה הערבית ברמלה,⁴ והם שיקפו ערכים חברתיים, תרבותיים, כלכליים, אסתטיים וסמליים.⁵ כל אלה היו עדות לחיים שהיו וריחפו כצל מעל המרחב העירוני הנטוש, שאז החלה המרתו למרחב החיים של עיר ישראלית.

1 למקומה של רמלה במערך האימפריאלי הבריטי ראו: שרי מרק, 'מקרה אימפריאלי או מקומי? נוכחות הצבא הבריטי פלשתינה (א"י) 1918-1948', עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2018; בשל מקומה של רמלה וריכוז תשתיות השלטון הבריטיות באזור הציע המתכנן הבריטי צ'רלס אשבי לקבוע כי היא בירת ארץ ישראל המנדטורית. ההצעה לא התקבלה לבסוף. ראו: Hyman Benjamin, 'British Planners in Palestine 1918-1936', Ph.D. Dissertation, London School of Economics, London 1994, pp. 392.

2 המונח 'גטו' שימש בדו"חות צבאיים שונים, למשל: הודעת הרמטכ"ל לאלוף אבנר על הצורך באישור לאכלוס, ארכיון צה"ל (להלן: א"צ), 31-1860-1950; וכן דבר, 13.7.1952 ו-25.1.1957. המונח 'גטו' או 'הגטו הערבי' שגור עד עצם היום הזה בפיהם של התושבים היהודים והערבים בעיר שאת עדויותיהם אספתי.

3 על מינוי האפוטרופוס על הרכוש הערבי הנטוש ראו: ועדת השרים לענייני הרכוש הנטוש אפריל-דצמבר 1948, דברי השר קפלן בעמ' 352, כתב המינוי של האפוטרופוס מיום 15.7.1948 עמ' 348, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), ג-5670/30. על הביזה ראו: פרוטוקול הממשלה, 21.7.1948.

4 קובי פלד, ארכיטקטורה: הבית הערבי בטקסט חברתי, רסלינג, תל אביב 2012, עמ' 28-30.

5 ראו: ארנון גולן, 'מקומו ומשמעותו של הרכוש שהותירו אחריהם הפליטים הפלסטינים בעיצוב המרחב הכפרי במדינת ישראל', בתוך: מרדכי בר-און, יצחק גרינברג ומאיר חזן (עורכים), כלכלה

השימושים הראשונים של ישראלים ברכוש הנטוש בעיר ובסביבותיה היו עיבוד השטחים החקלאיים ופלישות של עולים ושל חיילים לבתים הנטושים. לימים שימש המרחב העירוני הנטוש מקור לתעסוקה, משאב כלכלי להפקת רווחים ומאגר דירות לאכלוס ממוסד, למעברות, להרחבת שטח השיפוט ולהקצאת שטחי קרקע לתכנון ולבנייה חדשה בעיר. מקצת המבנים הנטושים נהרסו והפסולת שימש חומר גלם לסלילת תשתיות ולבנייה חדשה. התהליך הזה שהתרחש כולו במרחב החומרי הערבי הנטוש לוהה בסתירות פנימיות ובמתחים שנגעו לחברה, לתרבות ולפוליטיקה ואף התבטאו פיזית. ההתחקות על יחסי הגומלין בין תהליך התהוות העיר הישראלית ובין הרכוש הנטוש משרטטת את קווי המתאר של רמלה כהכלאה בין המרחב הערבי המנדטורי ובין פעולות האכלוס, התכנון והבנייה הישראליות.

במאמר אטען כי הרכוש הנטוש והתהוותו של מרחב החיים ברמלה הישראלית היו כרוכים זה בזה לבלי הפרד וכי יחסי הגומלין ביניהם היו גורם מרכזי ומעצב, אם כי לא בלעדי, בהתפתחותה בתור עיר של ריבוי זהויות אתניות ותרבותיות, של שונות וניגודים ומקום של שוליים חברתיים במרכז הארץ. טענה זו מייחסת לרכוש הנטוש תפקיד פעיל בתהליכי התפתחותה הפיזיים, החברתיים, הכלכליים והתרבותיים של העיר הישראלית. בכך חורג המאמר מהקישור המקובל הקושר רכוש נטוש לכיזה, לנישול, לעקירה, ללאומיות, למחיקה ולהשכחה⁶ ומשלב לראשונה היסטוריה חברתית, כלכלית ותרבותית של רכוש נטוש בזו של הקמת מדינת לאום ושל התהוות חיים ישראליים ב'מרחב מעברי' – עיר שאוכלסה מחדש ועברה תהליכי שינוי מואצים בזיקותיה הגאוגרפיות והפוליטיות,

במלחמה: קובץ מחקרים על החברה האזרחית במלחמת העצמאות, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2017, עמ' 35-54. להיבטים תאורטיים במרחב ובתרבות החומרית הצפונה בו ראו למשל: פרנן ברודל, **הים התיכון: מרחב והיסטוריה** (תרגום מצרפתית יורם מלצר), כרמל, ירושלים 2005; Cyrus Schayegh, *The Middle East and the Making of the Modern World*, Harvard University Press, Cambridge, MA 2018; Salīm Tamārī, *The Great War and the Remaking of Palestine*, University of California Press, Oakland 2017; Henri Lefebvre, *The Production of Space* (trans. by Donald Nicholson-Edward), Blackwell, Oxford UK and Cambridge MA 1991; W. Soja, 'Writing the City Spatially', *City*, 7, 3 (2003), pp. 269-280; Amos Rapoport, *House Form and Culture*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, NJ 1969, pp. 18-45; Kim Knott, *The Location of Religion: A Spatial Analysis*, Equinox Pub., London and Oakville, CT 2005; תמר אלאור, 'בארץ החפצים החופשיים', בתוך: אנדרה לוי (עורך), **על מלאכים, שדים ובני אדם: ספר היובל לכבוד יורם בילוי, רסלינג**, תל אביב 2022, עמ' 361-397.

6 ראו: אדם רוז, **ביזת הרכוש הערבי במלחמת העצמאות**, כרמל, ירושלים 2020; אלון קונפינו, **חוף טנטורה – חורבנו של כפר פלסטיני**, 1948, פרדס, חיפה 2023; נגה קדמן, **בצידי הדרך ובשולי התודעה, דחיקת הכפרים הערביים שהתרוקנו ב-1948 מהשיח הישראלי**, ספרי נובמבר, ירושלים 2008; ענת שטרן, **לוחמים במשפט: השיפוט הצבאי בישראל במלחמת העצמאות**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2021, עמ' 169-181; התכתבויות בין שרים לפקידים ממשלה ופרוטוקולים משיחות ועדת השרים לענייני הרכוש הנטוש אפריל-דצמבר 1948, א"מ, ג-5670/30.

באוכלוסייתה, בשפתה ובתרבותה החומרית.⁷ קשירתו של רכוש נטוש להתפתחות 'המקום הקטן' רמלה שסיפורה טרם סופר מצביעה על אפשרות לתיקוף שונה מהמקובל ומאירה באמצעותו את מסלוליהם הנפרדים של הרעיוני והממשי מכאן ושל הלאומי והמקומי מכאן.⁸ נקודת המבט החדשנית שאני מציע במאמר מקנה לרכוש הנטוש עוד ממד, בתור כלי מפתח לפיענוחם של תהליכים שחלו בחברה, בתרבות, בתכנון, בערים ובפוליטיקה והושפעו מתהליך הטמעתו במרחב עירוני ישראלי מרובד.

ראשוני העולים שהתיישבו ברמלה הגיעו למרחב עירוני ריק שנותר בשלמותו כעדות דוממת לתרבות אחרת וזרה להם מכאן וכמקום שניכר בו ערעור יסודי של הקיום האיש, הקיבוצי והחברתי של תושביה הקודמים מכאן.⁹ העיר נראתה 'כמו עברה בה סופה שהשמידה כל מה שהיה חי בה והותירה את המבנים'.¹⁰ כמו אירופה שלאחר המלחמה, ששם 'צלה הארוך של מלחמת העולם השנייה רבץ בכבדות [...], אבל לא היה אפשר להיות מודע לו במלואו',¹¹ כך רמלה, העיר הנטושה, הטילה צל גדול על רקמת החיים החדשה, כעדות חיה ומוחשית, חומרית-פיזית וסמלית גם יחד.

זמן קצר לאחר כניעתה של רמלה התמלא מאגר הדיור הזמין והנטוש שנותר בה עולים שדיברו 32 שפות, רובם ככולם פליטים, ניצולים ועקורים בעקבות ההגירה, ההגליה והגירוש הכלליים בתקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה. ראש עיריית רמלה מאיר מלמד הגדיר את המציאות היום-יומית שהתפתחה בעיר 'מגדל בבל רוחני, תרבותי ולשוני',¹² ואילו תכנית המתאר הארצית אשר נהגתה במחלקת התכנון הממשלתית שניהל אריה שרון ביקשה לבנותה כ'עיר חדשה', 'עברית-ישראלית', 'מתועשת ומודרנית', שיחיו בה בתוך עשור 50,000 תושבים.¹³ החזון תאם אולי לשאיפותיה של המדינה הצעירה, אבל מולו על

- 7 על המונח 'מרחב מעברי' שטבע הפסיכו-אנליטיקאי דונלד ויניקוט – תחילה בנוגע לילדים, ולמים הרחיבו לכלל החוויה התרבותית בתחום הביניים שבין המציאות האובייקטיבית למציאות הסובייקטיבית בעיני האדם – ראו: דונלד וודס ויניקוט, **משחק ומציאות**, עם עובד, תל אביב 1995.
- 8 להמשגה המבחינה בין 'המקום הגדול' האידאי ובין 'המקום הקטן' הממשי וממחישה את מרכזיות המבט המקומי מלמטה למעלה ראו: זלי גורביץ, **על המקום**, עם עובד, תל אביב 2007, עמ' 22-74.
- 9 על המרחב כעדות שותקת לטראומה ראו: שושנה פלמן ודורי לאוב, **עדות: משבר העידים בספרות, בפסיכואנליזה ובהיסטוריה**, רסלינג, תל אביב 2008, עמ' 228; דומיניק לה-קפרה, **לכתוב היסטוריה, לכתוב טראומה** (תרגום מאנגלית יניב פרקש), רסלינג, תל אביב 2006, עמ' 10-25.
- 10 יורם קניוק, **תש"ח**, ידיעות ספרים, תל אביב 2014, עמ' 171-172.
- 11 טוני ג'אדט, **אחרי המלחמה: תולדות אירופה מאז 1945**, מאגנס, ירושלים 2009, עמ' 24, 34, 68-37.
- 12 233-232, 570; **א"א קרש**, **לגיהינום ובחזרה: אירופה 1914-1949**, עם עובד, תל אביב 2016, עמ' 449.
- 13 עיריית רמלה, **רמלה בבנינה ובהתפתחותה**, עיריית רמלה, רמלה תשי"ב, עמ' 7.
- 14 אריה שרון, **תכנון פיסה בישראל**, המדפיס הממשלתי, ירושלים 1951, עמ' 8, 52-53; לדיון על העיר הישראלית ראו: עודד היילברונר ומיכאל לוין (עורכים), **העיר הישראלית**, העיר העברית האחרונה?, רסלינג, תל אביב 2006; טובי פנסטר וחיים יעקובי (עורכים), **עיר ישראלית או עיר בישראל? שאלות של זהות, משמעות ויחסי כוחות**, מכון ון ליר בירושלים, ירושלים ותל אביב 2006; אלישע אפרת, 'פרולוג: היכן העיר הישראלית?' בתוך: טובי פנסטר וחיים יעקובי (עורכים), **עיר ישראלית או עיר בישראל? שאלות של זהות, משמעות ויחסי כוחות**, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים תשס"ז, עמ' 20-31.

קרקע המציאות ניצבו לא רק עיר עתיקת יומין ורב־שכבתית שמרחבה היה עדות ממשית לעבר הערבי ולנכבה אלא גם שונות אתנית ותרבותית בקרב העולים שהמרחב הפיזי אשר הם השתקעו בו ומטעניו הסמליים והתרבותיים היו זרים להם. זו הייתה התשתית שעליה החלה צמיחת העיר הישראלית אשר סקר שערכה הממשלה בשנת 1967 קבע כי הצפיפות, המצוקות החברתיות ותנאי החיים באזורים נרחבים בה גרועים מאלה שהיו בשכונות ואדי סאליב בחיפה ועג'מי ביפו.¹⁴

בחלקו הראשון של המאמר אסקור את המרחב העירוני שהתגבש במאות השנים אשר קדמו לכיבוש רמלה בידי צה"ל. בחלק השני אציג את ראשיתו של שלטון מקומי ישראלי בעיר הנטושה ואת דפוסי המגורים הזמניים שהתפתחו בה: בתי הרכוש הנטוש מכאן וסביבם שלוש המעברות שהוקמו באדמות הרכוש הנטוש – שתיים לעולים ואחת לפליטים ערבים. נוסף על כך, אשרטט בו את הקשר המשולש שהתהווה בעיר בין המרחב הנטוש הרעוע והזר למדיניות האכלוס ולתסיסה החברתית. בחלק השלישי אביא את עיקרי פעולות התכנון והבנייה החדשה בעיר ואסמן זיקות בין המכשולים שערכו אותן ובין הרכוש הנטוש והעיר ההיסטורית. בחלק הרביעי אתאר את 'עיר הכלאיים' – השעטנו האדריכלי, התרבותי, החברתי והסמלי שהתפתח בעיר ואצביע עליו כקרקע פורייה לצמיחתן של תופעות שוליים חברתיות, עברייניות נוער, מחאות ותרבות נגד.

רמלה הערבית האימפריאלית

מאז הקמתה של רמלה כבירת מחוז פילסטין של ח'ליפות בית אומיה המוסלמית במאה השמינית לספירה הייתה לה חשיבות גאופוליטית רבה.¹⁵ תמורות עולמיות כמו מלחמת קרים (1853-1856), פתיחת תעלת סואץ ב־1869 וחילופי השלטון בין האימפריה העות'מאנית לאימפריה הבריטית ב־1917 הטביעו בה חותם. בשל חשיבותה הגאופוליטית של רמלה¹⁶ קבע הגנרל אלנבי את מפקדת הכוחות הבריטיים בארץ ישראל בביר סאלם הסמוכה. רמלה שנגלתה לעיניו דמתה לזו הנשקפת מתמונה 1 שצולמה ב־1917 מראש המגדל אשר בנו הממלוכים ב־1318 והעיר מזוהה עמו עד ימינו. בחזית התמונה בית הקברות המוסלמי הסמוך למגדל ולשרידי המסגד הלבן שלמרגלותיו. בצדה השמאלי נראה צריח הכנסייה

14 חגית חובב, סקר לקראת שיקום, הרשות לפינוי ובינוי של אזורי שיקום והמכון לתכנון ופתוח, תל אביב 1970, חלק א, עמ' 40 ואילך; חלק ב, עמ' 105.

15 להרחבה ראו: גדעון אבני, "היפה בערים", רמלה בתקופה המוסלמית הקדומה: סקירה ארכיאולוגית, קדמוניות, 135 (2008), עמ' 2-11; נמרוד לוז, 'רמלה האמיית – חידוש עירוני בארץ־ישראל: היבטים גיאוגרפיים היסטוריים', קתדרה: לתולדות ארץ ישראל ויישובה, 79 (ניסן תשנ"ו), עמ' 22-52; שמעון גת, 'החורבן הנעלם של רמלה הקדומה', קדמוניות, מא (2008), עמ' 64-69; הנ"ל, 'עיר מוסלמית משגשגת – כלכלתה של רמלה בימי הביניים', קתדרה: לתולדות ארץ ישראל ויישובה, 123 (ניסן תשס"ז), עמ' 39-66.

16 מרק, 'מקרה אימפריאלי או מקומי?'.¹⁶⁷

הפרנציסקנית על שם ניקודמוס הקדוש, והצריח שבמרכזו הוא מסג'ד אל־ג'מעה אל־כביר אשר נבנה במאה ה־12 ככנסייה ביזנטית. אתרים אלה ניצבים בעיר גם כיום. צורכי השליטה האימפריאלית, ובכללם כוונה לשימור השליטה בעיר גם לאחר מימוש תכנית החלוקה של ועדת פיל ב־1937, האיצו את התפתחות העיר בתור מרכז צבאי ולוגיסטי, צומת דרכים, יעד לפעילות נוצרית מסיונרית ומרכז אזורי בסביבה חקלאית. בימי השלטון הבריטי צמחה אוכלוסיית העיר מ־6,000 תושבים ל־18,000 לערך, מהם 20 אחוזים נוצרים והאחרים מוסלמים. מסביב לעיר הקימו הבריטים את המרכז הצבאי הגדול בפלשתינה־א״י: מנחת ובו טייסת, בית חולים וטרינרי, שהיה הגדול במזרח התיכון, משטרת טגארט (Tegart) ובית קברות לחללי מלחמה בריטים שהיה הגדול בארץ. תמונת המגדל הממלוכי הוצבה בחזית שטרי הכסף שהנפיקו הבריטים בפלשתינה־א״י. מפה 1 ממחישה את מקומה של העיר המנדטורית בתור מרכז עירוני ולוגיסטי אזורי ששירת את סביבתה החקלאית. פעלו בעיר בתי בד ושוק מרכזי והקיפו אותה פרדסים, כרמי זיתים, עצי פרי, גידולי ירקות וכוורות דבורים. בעקבות השקעותיהם של הבריטים בחינוך, בפיתוח ובהטמעת טכנולוגיות חקלאיות היו כרמי הזיתים וגידולי תפוח האדמה באזור הגדולים בארץ.

תמונה 1: העיר מראש המגדל הממלוכי 1918 (משוער)

בנימין זאב קידר, **מבט ועוד מבט על ארץ־ישראל: תצלומי אוויר מימי מלחמת העולם הראשונה, מול תצלומים בני זמננו**, יד יצחק בן־צבי, ירושלים 1991, עמ' 78

רכוש נטוש ועיצוב מרחב מגורים עירוני: רמלה, 1963-1948

מפה 1: רמלה וסביבתה החקלאית. מפת סקר בריטית משנת 1941

https://en.wikipedia.org/wiki/Survey_of_Palestine#/media/File:13-14-rRamle-1941.jpg
(אוחזר ב־25.1.2025)

את העיר חצתה מצפון מזרח לדרום מערב הדרך העות'מאנית הראשית שחיברה את תל אביב ויפו עם ירושלים. נוסף על כך, בדרומה עברה דרך רמלה-עקרון, שהמשיכה לעזה.¹⁷ עד הכיבוש הבריטי הייתה מרבית הבנייה למגורים ברמלה בנייה ורנקולרית – ילידית, עממית, ללא אדריכלים, שהתאפיינה בשימוש בחומרים מקומיים ובטכנולוגיות מסורתיות.¹⁸ סגנון זה, הצפיפות, הרב־שכבתיות והמרקם העירוני בכללותו עד שנת 1940 נראים יפה בתמונה 2. במרכז התמונה המגדל הממלוכי, מימינו צריח הכנסייה הפרנציסקנית ומתחתיו מסג'ד אל־ג'מע אל־כביר, שנבנה ככנסייה צלבנית. סגנון הבנייה התבסס על דגם הבית הערבי העירוני הארץ־ישראלי, שהתאפיין בקמרונות, חללי מגורים, מרפסות, גגות ומעקות אשר נבנו ועוצבו עם גלילי חרס (הכיזאן). לצד מבנים פשוטים עמדו בתי משפחה מפוארים, שניכרות בהם השפעות ממזרח הים התיכון ומן המערב.¹⁹

17 ראו: גיא ג'מו, 'היבטים בהתפתחותה העירונית של רמלה בשלהי התקופה העות'מאנית ובתקופה הבריטית', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 2014, עמ' 98; Roza El-Eini, *Mandated Landscape: British Imperial Rule in Palestine, 1929-1948*, Routledge, London and New York 2006, pp. 380-458.

18 על בנייה ורנקולרית ראו: Bernard Rudofsky, *Architecture Without Architects: An Introduction to Nonpedigreed Architecture*, Museum of Modern Art, New York 1964; אסתר זנדברג, 'הקטלוג שטילטל את עולם האדריכלות הגיע סוף סוף לאינטרנט', *הארץ*, 20.6.2018; רון פוקס, 'הבית הערבי הארץ־ישראלי – עיון מחדש', קתדרה: לתולדות ארץ ישראל ויישובה, 89 (תשרי תשנ"ט), עמ' 85.

19 הנ"ל, 'הבית הערבי הארץ־ישראלי: עיון מחדש. ב: התמורות בתרבות המגורים במאה התשע־עשרה', שם, 90 (טבת תשנ"ט), עמ' 54-55, 85.

תמונה 2: רמלה, 1940 (משוער)

ספריית המפות ע"ש מיכה גרנית בחוג לגאוגרפיה ולסביבת האדם, אוניברסיטת תל אביב

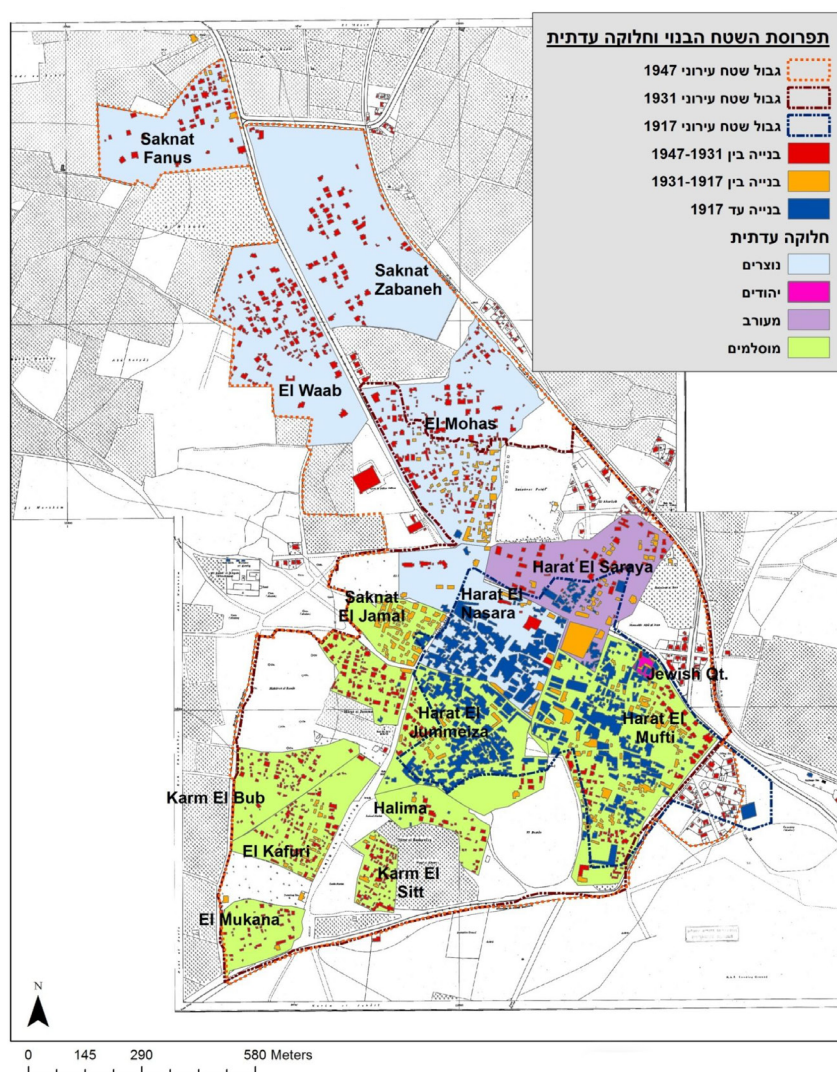
בסקר שערך אנדרו פטרסון בשנת 1992 הוא מיפה עשרות מבנים היסטוריים, ובהם מסגדים, כנסיות, קברי שיח' ובתים שנבנו מן התקופה הממלוכית ומן התקופה העות'מאנית ועוצבו בעיקר בהשראת האדריכלות המצרית שהגיעה מעזה לרמלה וגם בהשפעה נוצרית ואירופית; אלה פזורים במרכז העיר גם כיום.²⁰

בעקבות ההרס אשר נגרם לעיר ברעידת האדמה שהתרחשה בפלשתינה-א"י ב-1927 החלה יציאה מהעיר העתיקה אל השכונות והפרוורים, ואתה – בניית בתים פרטיים באבן מקומית, בסגנון ששילב כאמור רכיבים מזרחיים ומערביים מודרניים והתבטא בקווים ישרים, במרפסות ובגגות רעפים. בתים אלה נבנו ברמה גבוהה יחסית לאזור העתיק של העיר, בטכנולוגיות מתקדמות, מחומרי בנייה כגון ברזל, רעפי גג, עץ וזכוכית.²¹ במקצת חזיתות הבתים שפנו לדרך יפו-ירושלים שימשה הקומה העליונה למגורים, וקומת הקרקע – למסחר. עם גידול האוכלוסייה בתקופת המנדט הורחבו סטטוטורית גבולות העיר ב-1931 וב-1947. לחמשת רובעי העיר העיקריים נוספו באותן שנים שמונה שכונות חדשות, והן התאפיינו בהפרדה מרחבית על בסיס עדתי (מפה 2).

20 A. [Andrew] D. Petersen, 'Preliminary Report on an Architectural Survey of Historic Buildings in Ramla', *Levant*, 27, 1 (1995), pp. 75-101

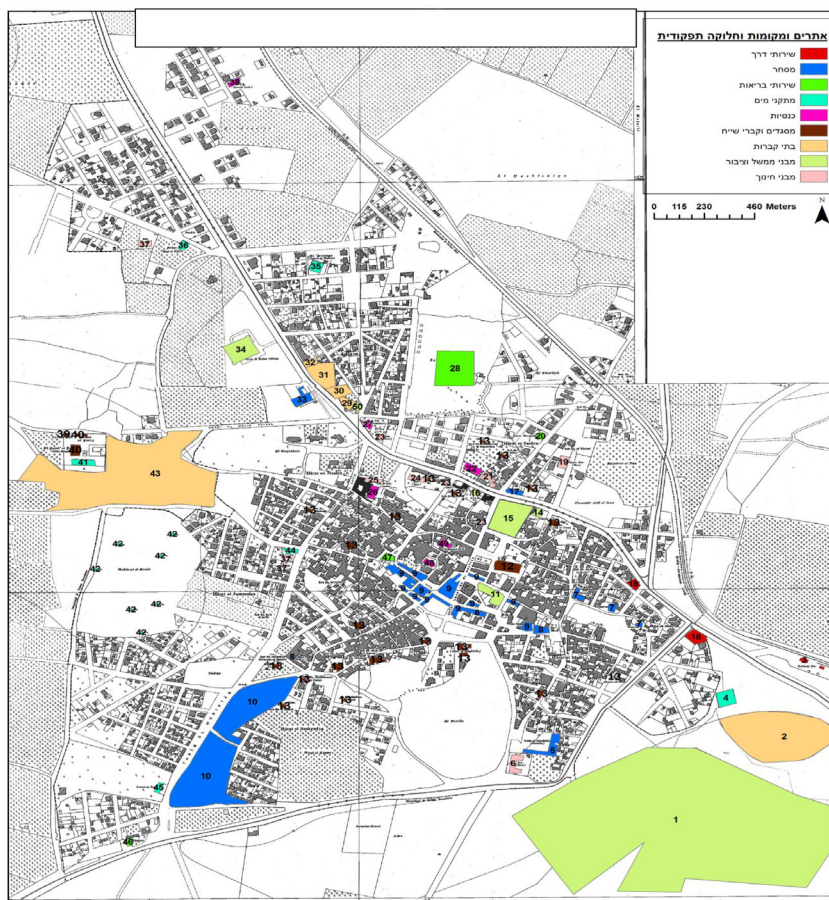
21 על סגנון הבנייה בפלשתינה-א"י בתקופת המנדט ראו: עדה כרמי-מלמד ודן פרייס, **אדריכלות בפלשתינה-א"י בימי המנדט הבריטי, 1917-1948**, מוזאון תל אביב לאמנות, תל אביב 2011.

רכוש נטוש ועיצוב מרחב מגורים עירוני: רמלה, 1948-1963

מפה 2: התפתחות הבנייה והשכונות ברמלה עד 1947
 אוסף תצלומי אוויר, ספריית הר הצופים למדעי הרוח והחברה, האוניברסיטה העברית בירושלים;
 עיבוד ותוספות: ג'מו, 'הבטים בהתפתחותה העירונית של רמלה'

בתום ימי המנדט היה מצבם של רבים מהבתים ברמלה ירוד, וכמה מהם היו הרוסים. תעסוקתם של תושבי העיר התבססה על חקלאות ושירותים לצבא, לרכבת ולמשרדי הממשלה המנדטוריים. הפסיפס העירוני שהתגבש נשקף ממפה 3, ובו נוף חקלאי סביב

מפתח מקומות ואתרים:

1. מחנה חיל האוויר הבריטי; 2. בית קברות מוסלמי; 3. תחנת הרכבת; 4. בריכת אל ג'אמוס; 5. ח'אן אל עואס; 6. בייס לבנות; 7. בית מלאכה לקדרות; 8. טחנת קמח; 9. מסחר- שוק; 10. שווקי בהמות; 11. מוש' נפת רמלה/בייד שרעי; 12. מסגד ג'אמע אל כאביר; 13. מסגד/קבר שיח; 14. בנין עירייה ודואר (סראייה עות'מאנית); 15. גן עירוני; 16. מח' בריאות ממשלתית; 17. P.H.D; 18. תחנת דלק; 19. בייס ממשלתי בנים; 20. ביה"ח ממשלתי; 21. בייס סט ג'ויף; 22. בית קהילה אנגליקני; 23. בייס לבנות; 24. בייס לבנים; 25. בייס 'טרה סנטה'; 26. כנסייה פראנציסקנית; 27. כנסייה פרוטסטנטית; 28. מחנה פליטים/מחנה ביטחון/בית וטרינארי; 29. בית קברות פרוטסטנטי; 30. בית קברות קתולי; 31. בית קברות יוון-אורת; 32. בית קברות ארמני; 33. בית קולנוע 'אנדלוס'; 34. מושטרה ומשרדי המחוז; 35. בריכת סנט הלנה; 36. בריכת בנות' אל כפיר; 37. בייס; 38. כנסייה יוונית אורתודוקסית; 39. קבר נבי צאלה; 40. מסגד חלבן; 41. מאגרי מים-מחנה המסגד; 42. בורות מים 'מוריסטאן'; 43. בית קברות מוסלמי; 44. מגדל מים עירוני; 45. תחנת שאיבת מים; 46. בית מטבחים עירוני; 47. חמאם אל רדואן; 48. כנסייה יוונית-ארמנית; 49. כנסייה ארמנית; 50. בית המושל הבריטי.

מפה 3: רמלה בשלהי התקופה המנדטורית

אוסף תצלומי אוויר, ספריית הר הצופים למדעי הרוח והחברה, האוניברסיטה העברית בירושלים;
עיבוד ותוספות: ג'מו, 'הבטים בהתפתחותה העירונית של רמלה'

העיר, מערך דרכים שעברו בה, מבנים בריטיים, שרידי עתיקות ומסגדים, כנסיות ובתי קברות נוצריים ומוסלמיים, מוסדות חינוך, מבני ציבור, שוק עירוני ובתי מגורים בעיר העתיקה ומחוצה לה.

'מעברה אחת גדולה' – הרכוש הנטוש ודפוסי מגורים ארעיים ברמלה

ראשיתו של שלטון מקומי בעיר נטושה

כלל המרחב העירוני היה לרכוש נטוש ונמסר עם נפילתו בידי צה"ל לניהולו ולשמירתו של האפוטרופוס.²² האוכלוסייה הערבית רוכזה בגטו וחיי היום-יום שלה הוכפפו לממשל הצבאי שהוטל על העיר. שני גופים אלו פעלו זה לצד זה עד סיומו של הממשל הצבאי ביוני 1948 והחלפתו בוועדה ממונה שניהלה את החיים בעיר לצד האפוטרופוס עד הבחירות הראשונות לרשויות המקומיות בנובמבר 1950. יושב ראש הוועדה הממונה, איש מפא"י מאיר מלמה, נבחר לעמוד בראש העירייה וכיהן בתפקיד כ-15 שנה. עם תחילת האכלוס הממוסד של העיר בדצמבר 1949 החלה לפעול מועצת פועלים מקומית. מאז מינויו של האפוטרופוס ב-15 ביולי 1948 היו סמכויותיו מעורפלות וללא פיקוח או בקרה. בריק שנוצר הוא פעל כגוף עתיר סמכויות; אלה עוגנו סטטוטורית רק במאסר 1950 בחוק נכסי נפקדים (התש"ו-1950).²³ החוק המיר את הביטוי השגור 'רכוש נטוש' במונח 'נכסי נפקדים' והעניק לאפוטרופוס סמכויות כמעט לא מוגבלות.

ברמלה החזיק וניהל האפוטרופוס, גם לאחר הקמת העירייה, את כל מאגר הדירות הנטושות והפנויות ונוסף עליו כ-500,000 דונם של שטחי פלחה, כרמי זיתים ומטעי פרי. בהתחשב בהיקף המשאבים והסמכויות שהיו בידיה הוא אחז בפועל במושכות חיי הכלכלה והחברה בעיר. פעולותיו בניהול העיר האפילו על כוח שלטונה של העירייה. האפוטרופוס, שהיה בעל השליטה בנכסי העיר, שילם בשנת 1951 95 אחוזים מכלל המסים שגבתה העירייה. מעורבותו בניהול העיר ירדה לשורשן של הפעולות הבסיסיות ביותר, כגון חיבור בתים לרשת המים, אספקת פחי אשפה או תיקון והרקה של בורות שופכין. ראש העירייה המתוסכל כינה אותו בשנת 1952 'בעל הבית היחיד' בעיר.

בשנים שלאחר הפניעה היה הרכוש הנטוש למשאב הכמעט בלעדי למגורים, לתעסוקה ולבנייה החדשה. האפוטרופוס מילא תפקיד מרכזי בחלוקת משאבים אלו מחדש לתושבי העיר השונים, למוסדות, למפלגות הפוליטיות, לגופי התכנון ולחברות הבנייה. הרכוש הנטוש היה לא רק משאב 'ניטרלי' אלא מילא תפקיד פעיל שהתווה רבות מהחלטות השלטון שהשפיעו על התפתחות העיר. הנה כמה דוגמאות, וארחיב בעניינן בהמשך הדברים: כרמי הזיתים סביב העיר והדחיפות בעיבודם ובניצולם הכלכלי היו הסיבה שבגללה הביא אליה האפוטרופוס באוגוסט 1948 פועלים ערבים; מאגר הדירות הנטושות הפנוי היה הגורם העיקרי בשיקולי אכלוס העיר בעולים בצפיפות ובתוך פרק זמן קצר; השטחים החקלאיים והעבר הערבי של העיר הם שעמדו בבסיס החלטת הרשות לשיקום פליטים ומחלקת התכנון הממשלתית, ליישב ברמלה פליטים ומפונים ערבים שלא נמנו עם תושביה בעבר;

22 על התפקיד המכונן שמילא האפוטרופוס ברמלה ראו: מני פרידמן, 'האפוטרופוס על הרכוש הנטוש והעיר רמלה: 1948-1963: "חוליה הכרחית" להעברת בעלות ברכוש הנטוש או כוח מכונן של חיים ישראליים בעיר?', בתוך: ליאורה בילסקי וענת רוזנברג (עורכות), *משפט והמפנה החומרי (משפט, חברה ותרבות)*, ז', (2024), עמ' 251-278.

23 ס"ח, תש"י, 37 מ-20.3.1950, עמ' 86 (להלן: חוק נכסי נפקדים).

העתיקות הטמונות בשכבות ההיסטוריות של העיר, ולצדן המטעים הפזורים בשטחים שיועדו לבנייה חדשה גרמו עיכובים בבנייה החדשה. כל אלה, יחד ולחוד, השפיעו על ההחלטות בנוגע למרחב העירוני, ואלו השפיעו לימים על תהליכים דמוגרפיים, חברתיים, כלכליים ופוליטיים בעיר ומחוצה לה.

עד כיבושה של רמלה התגוררו בה ערבים בלבד. 960 התושבים הנותרים לאחר הכיבוש עשו אותה לא לעיר מעורבת אלא לעיר ריקה שנחשבה אחד ממאגרי הדיור הפנייים הגדולים בארץ.²⁴ ברמלה לבדה ניהל האפוטרופוס 1,662 מבנים, ובכללם 4,011 חדרים ו-468 בתי עסק.²⁵ בשנה הראשונה שוכנו ברכוש הנטוש שניהל ברמלה כ-7,000 מ-90,000 העולים ששוכנו ברחבי הארץ.²⁶ בפועל המספרים ככל הנראה היו גדולים יותר, שכן כמו הבתים בערים נטושות אחרות, האכלוס נעשה 'בשני זרמים'; האחד – פלישות שהחלו עם כניעתה, והאחר – אכלוס ממוסד שהחל בנובמבר 1948.²⁷

משאוכלסו הבתים הנטושים עד אפס מקום הוקמו שלוש מעברות בשטחים חקלאיים נטושים שהקיפו את העיר ההיסטורית וצורפו לתחום שיפוטה: שתיים לעולים ואחת לפליטים ערבים שיושבו בעיר, על פי החלטת ממשלה שכרכה את הפתרון לבעייתם בעיבוד האדמות הערביות החקלאיות. באמצע שנות החמישים הייתה רמלה מפוצלת לארבעה מקבצי דיור זמני שונים ומרוחקים זה מזה: במרכזה, מאגר בתים נטושים שאוכלסו מחדש בכ-10,000 יהודים וערבים, ומסביבו שלוש מעברות, ובהן התגוררו באוהלים ובצריפים כ-8,000 יהודים וערבים (מפה 4). אלה היו מקטעי מגורים חלשים, נעדרים חינויות, ללא תשתיות בסיסיות, וביניהם חצצו אזורי גבול ריקים ושוממים, ללא פיתוח וללא דרכים שקישרו ביניהם.

אפשר לראות במפה 4 כי המעברות הוקמו בשטחים חקלאיים, מופרדות מהגרעין העירוני ההיסטורי הבנוי שהיו בו הבתים הנטושים ורחוקות ממנו. אף על פי כן כונתה רמלה 'מעברה אחת גדולה';²⁸ מטבע לשון זה תיאר לא רק את האתר הפיזי, החברתי והסמלי שהייתה העיר אלא גם את דימויה השלילי ואת מקומה הירוד במערך הערים הישראליות. החיים במעברות ובבתים הנטושים שהיו אמורים להיות זמניים נמשכו ברמלה פרק זמן ארוך במיוחד בהשוואה למרבית המעברות האחרות בישראל.²⁹ חיסולן ב-1963 ציין את סיומה של 'תחושת חיים בתקופת ביניים'; ביטוי זה שימש גם כדי לתאר את החיים באירופה לאחר 1945.³⁰

24 גולן, 'מקומו ומשמעותו של הרכוש שהותירו אחריהם הפליטים הפלסטינים'.

25 א"מ, ג-2/2276.

26 חיים דרין, שיכון וקליטה בישראל: תש"ח-תשט"ו, ספרי גדיש, תל אביב תשט"ו, עמ' 202.

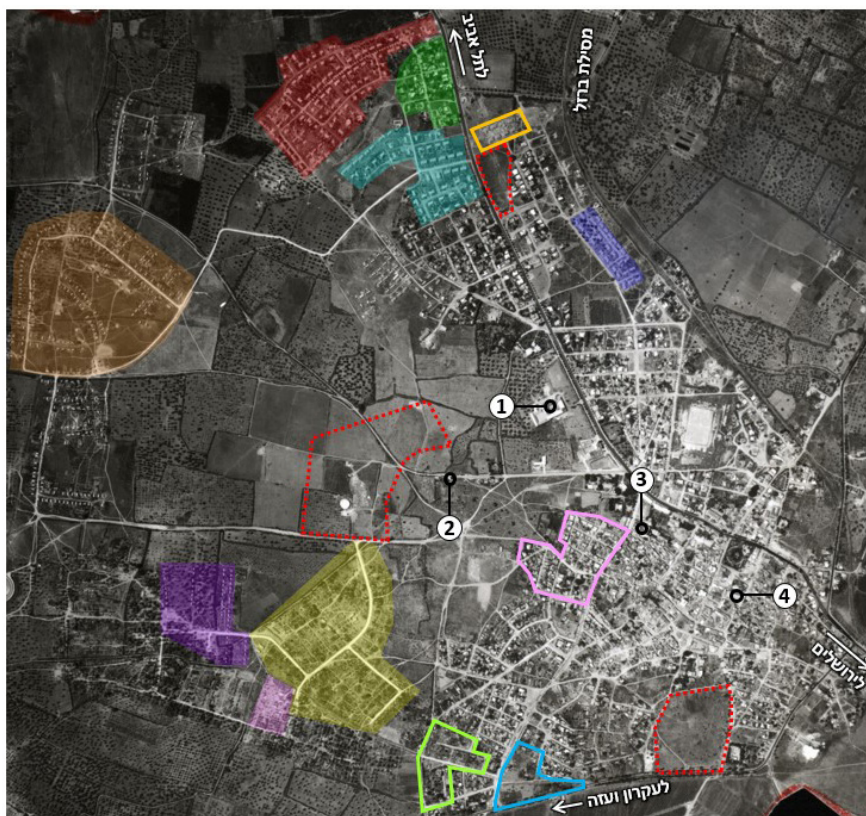
27 דו"ח האפוטרופוס, א"מ, ג-3/5434; וגם: שבתאי טבת, 'מסע בקיסרות הנטושה', הארץ, 28.6.1952, עמ' 2.

28 א"מ, ג-13/1901.

29 לאחר פינוי המעברות ברמלה נותרו בשנת 1963 כ-13,500 תושבים בשאר המעברות בארץ. ראו: מרים קצ'נסקי, 'המעברות', בתוך: מרדכי נאור (עורך), עולים ומעברות 1948-1952: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1986, עמ' 69-86.

30 ראו: ויניקוט, משחק ומציאות; וכן ג'אדט, אחרי המלחמה, עמ' 570.

רכוש נטוש ועיצוב מרחב מגורים עירוני: רמלה, 1948-1963

① משטרת הטיגרט	שבונת שפרינצק	שבונת פאנוס
② המגדל הממלוכי	שיכון העירייה	שבונת נוה דוד
③ הכנסיה הפרנציסקנית	שיכון עמידר	שבונת נוה עובד
④ מסגד אל-ג'אמע אל-כביר	הגטו - סקנת אל ג'מאל	שבונת יוספטל
	שבונת רמב"ם	מעברות ב' ו-ג'
	שבונות עתידיות	המעברה הערבית
		השבונה הערבית - ג'אריש

מפה 4: פריסת מעברות ושכונות חדשות, רמלה 1956-1965
 עיבוד המחבר של תצלום אוויר מ-1956; ספריית המפות ע"ש מיכה גרנית
 בחוג לגאוגרפיה ולסביבת האדם, אוניברסיטת תל אביב

בתי הרכוש הנטוש – 'חמדו בתים ופלושו לתוכם'

כמו בחלקי הארץ האחרים, בחודשים הראשונים לאחר הקמת המדינה אבדה ברמלה השליטה על הרכוש הנטוש. כחלק מתופעת הביזה והשוד שפשטה בזמן זה רבים 'קבעו עובדות בשטח' ופלושו לבתים נטושים.³¹ 'הרושם הכללי היה של מבצע פלישה', כתב ניצול השואה דב פרייברג, שפלוש עם חבריו לאחד הבתים בעיר. הם הגיעו לעיר לאחר ששמעו על 'בתיה היפים המרוהטים היטב', וכן 'למרות איסור הכניסה לעיר שהטילו השלטונות הסתדרו' בעיר 'בעלי זכויות ופרוטקציה' למיניהם 'וכמובן אנשי צבא ששירתו באזורים נטושים'. 'אנשים אלה', סיפר פרייברג, 'חמדו בתים ופלושו לתוכם על משפחותיהם, כמוהם עשו גם בעלי יוזמה ותושייה, שהתגנבו בסתר לדירות, בלי היתר "מלמעלה"'.³² סיפורו וגם עדויות רבות אחרות מגוללים את פרשת אכלוס העיר 'מלמטה', תוצאה של חוסר שליטה, הפרת הוראות הממשל הצבאי והחוק הישראלי והשתלטות של יחידים ושל קבוצות שוליים חסרי קורת גג, שהרכוש הנטוש היה עבורם מוקד משיכה.

הפלישות בעיר, על פי רוב לבתים שמצבם החומרי היה ירוד, נמשכו יותר מעשור. משפחות אשר כשלו בניסיון הפלישה נותרו ללא קורת גג והתנחלו עם ילדיהן במשרדי האפוטרופוס.³³ תיאור המבנים הרעועים שמצאו בהם קורת גג 300 משפחות עולים מעיראק³⁴ מאוגוסט 1951 המחיש את המלכודת הפיזית והחברתית שהתפתחה ברבים מהבתים הנטושים, במציאות של חוסר שליטה 'מלמעלה':

ראו את דירותיהם ותבינו: מי שחי בתנאי ניוון כאלה מסוגל לכל. אנוס הייתי להתכופף כדי להיכנס למאורה בה מתגוררות שש נפשות, אב, אם וארבעה ילדים המתפלשים בעפר הקימחי, שגוון של קפה דליל לו. האוויר בתוך המאורה היה כבד ומחניק. עברו כמה דקות עד שעניי הסתגלו לאפלה למחצה. הרצפה היתה אדמה, הקירות היו סדוקים ובלתי מטיחים, ודומה היה כי עם משב ראשון יתמוטטו [...] תמונה דומה נגלתה בשאר משכנותיהם של עולי עירק ברמלה.³⁵

בחודשים הראשונים שלאחר הכניעה נמנעה המדינה מלאכלס ערים כמו רמלה, שעל פי תכנית החלוקה והמשפט הבין-לאומי לא נכללו בתחומי מדינת היהודים. ואולם מצוקת הדיור המחריפה אילצה את המוסדות לקבל החלטה בעניין אכלוס הבתים הנטושים וזו

31 דו"ח האפוטרופוס, א"מ, ג-5434/3; וגם: טבת, 'מסע בקיסרות הנטושה', עמ' 2.

32 דב פרייברג, 'להיות כאחד האדם, הוצאה פרטית, רמלה 1996, עמ' 69.

33 א"מ, ג-2277/8.

34 על העלייה מעיראק ראו: אסתר מאיר-גליצנשטיין, *בין בנדאד לרמת גן: יוצאי עירק בישראל*, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2009; דפנה צמחוני, 'מדוע עלו רוב יהודי עירק לישראל במבצע עזרא ונחמיה', *עיונים בתקומת ישראל*, 1 (1991), עמ' 379-404; Orit Bashkin, *Impossible Exodus*; Abbas Shibliak, *The Iraqi Jews in Israel*, Stanford University Press, Stanford 2017; Abbas Shibliak, *The Lure of Zion: The Case of the Iraqi Jews*, Al Saqi Books, London 1986.

35 אליעזר פרנקל, 'רמלה הפכה לחבית אבק שריפה', *מעריב*, 29.8.1951.

התקבלה ב־5 בנובמבר 1948.³⁶ על התהליך ניצחו הממשל הצבאי, הסוכנות היהודית והאפוטרופוס על הרכוש הנטוש, אולם חוסר השליטה בחודשים שקדמו להחלטה יצר מציאות שהפלישות היו בה לעובדה מוגמרת והאפוטרופוס היה ל'בעל־הבית המסוכסך ביותר עם דייריו'.³⁷ כפועל יוצא מכך, היו הבתים שהיה אפשר לאכלס בהם עולים בתהליך הממוסד במצב ירוד. רעידת האדמה משנת 1927 ופגעי המלחמה, ובכלל זה הפלישות והביזה, נתנו את אותותיהם ברבים מהמבנים. בדיקות העלו כי 30 אחוזים בלבד מן הבתים היו יציבים. כמה מהבתים נותרו ללא גג או שהיו בתהליך בנייה, ללא חלונות ודלתות, לעתים ללא מדרגות בין הקומות וללא מחיצות בנויות בין החדרים, וכמה מהם – שלדי מבנים. כולם נזקקו לחיטוי, וברובם נדרשו תיקונים לפני אכלוסם. הבתים לא היו מחוברים לחשמל ולמים, יותר ממחציתם ללא מטבחים, שירותים וחדרי אמבטיה, ובשטחים הציבוריים חסרו כבישים ומדרכות.³⁸

קבוצת העולים הראשונה, 300 משפחות עולים מבולגריה,³⁹ שוכנה בספנת פאנוס, שכונה ערבית בפאתי העיר הצפון־מערביים, סמוך למסילת הרכבת תל אביב-ירושלים. על אדמות שכונה זו נבנתה כעבור שנתיים ימים השכונה העברית הראשונה בעיר – נווה עובד. פרנסת הבאים נשענה על עבודה חקלאית 'תחת השגחת המפקח על הרכוש הנטוש' או על עבודות יזומות שסיפקו המושל, האפוטרופוס והעירייה.⁴⁰

הסוכנות היהודית הופקדה על דיור העולים, והמושל הצבאי – על שיכונם של מוסדות הציבור ועובדיהם ועל חלוקת דירות פנויות לפליטים ערבים. את מדיניות האכלוס שהתווה האפוטרופוס ברמלה, משיקולי יעילות כלכלית או תוצאה של המחסור החמור בדיור, הוא הגדיר 'חסכונית יותר מאשר ביפו'.⁴¹ לשון נקייה זו הסתירה את הצפיפות שחיו בה העולים בבתים הנטושים: משפחות עם שני ילדים קיבלו חדר אחד, משפחות עם חמישה-שישה ילדים ומשפחות שהיו בהן הורים קשישים קיבלו חדר שני. מטבח שימש לרוב שתיים עד שלוש משפחות.⁴²

חלוקת הבתים הנטושים הייתה לזירת התגוששות פוליטית בין המוסדות השונים. רבים מהבתים הוקצו למקורבים ולבעלי עניין. היה בכך ביטוי, אחד מני רבים, לכוח הפוליטי שהקנתה השליטה על הרכוש הנטוש ולהשפעתו על התהוות החיים בעיר. נכסים חולקו באמצעות ועדות לנזקקי סעד, למשפחות מרובות ילדים, לנכים ממלחמת השחרור ומהשוואה, לאלמנים, לקשישים חסרי אמצעים, לחולי נפש ולחולים במחלות

36 א"צ, 31-1860/1950.

37 דוח האפוטרופוס, א"מ, ג-5434/3; וגם: טבת, 'מסע בקיסרות הנטושה', עמ' 2.

38 א"צ, 30-1860/1950; א"מ, ג-5432/28.

39 שם.

40 'שיירת מתיישבים יצאה לרמלה', מעריב, 14.11.1948, עמ' 1. על סכנת פאנוס ראו: א"צ, 38-1950-1860.

41 א"מ, ג-5434/3; דב שפיר, 'נכסי נפקדים', דבר, 27.8.1950, עמ' 2.

42 ט' טורנובסקי־פינר, 'רמלה היהודית', שם, 10.1.1949.

חשוכות מרפא. לנפגעי המלחמה ולמשוחררים מן הצבא הוענקה הנחה של 20 אחוזים בדמי השכירות.⁴³ טענות של בעלי בתים ועסקים בעיר על הפקעת מחירי השכירות שקבע האפוסטרופוס עוררו נגדו מחאה ציבורית בתחילת שנת 1951.⁴⁴

95 אחוזים מ-8,000 תושבי העיר היהודים בסוף שנת 1949 הגיעו מאירופה.⁴⁵ אל 960 הערבים בעיר, מרביתם נוצרים, הצטרפו כ-150 גברים שהוחזקו במחנה מעצר בגלילות, ובסך הכול היו בה אז 1,100 תושבים. את תנאי החיים באזור היהודי הגדיר המושל הצבאי בינוניים, ואת האזור שהתגוררו הערבים (ספנאת אל-ג'מאל וסביבתה, מפה 2 לעיל) – 'פחות טוב'.⁴⁶ ביוני 1952 התגוררו בעיר 10,200 תושבים בצפיפות של 16.5 נפשות לדונם. זה היה שיעור הצפיפות השני בגובהו בארץ לאחר תל אביב-יפו, ששם התגוררו 23.5 נפשות בדונם.⁴⁷

מדיניות הציפוף של עולים ממדינות שונות בבתי הרכוש הנטוש, על פי רוב שלא מבחירתם, הביאה להיווצרותו של מרקם מגורים אשר דרו בו כמה דורות של בני אותה המשפחה, בני משפחות שונות, חברים ואפילו זרים גמורים. לא פעם חלקו דירה דיירים מארצות מוצא ומתרבויות שונות, ולעתים נחלק המרחב הביתי בין יהודים לערבים שעבורם היה הסבל גורם מאחד והוליד יחסי חברות או שיתוף פעולה בחיי היום-יום. בכל אופןי החלוקה הללו התגוררו מהגרים בבתים שהאדריכלות שלהם הייתה זרה לתרבות ארץ מוצאם ובתוכם חפצים שהותירו הנוטשים שחדרו לחללים הפרטיים ולשימושים היום-יומיים ואיימו בדרכם על הרגשת הביתיות בעיר ובבתיה הנטושים. מרים שטיין גדלה בבית נטוש ברמלה בשנות החמישים; בעדותה ציינה כי מדי שנה בשנה הגיעה לביתם המשפחה הערבית שהתגוררה בו בעבר כדי לקטוף את פרי עץ השסק שנותר בגינתם.⁴⁸ כך גם בסיפורו של אהרן אבוחצירא, בנו של רב הערים רמלה ולוד יצחק אבוחצירא שעלה ממרוקו,⁴⁹ אשר בסלון ביתו הנטוש עמדו אורלוגין ורהיטים 'בסטייל של לואי ה-14', שנרכשו במחסני האפוסטרופוס.⁵⁰ עדויות כאלו ממחישות בתמצית כיצד נכח הרכוש הנטוש בחיי היום-יום ותרם בדרכו לזרות ולניכור שביטאו רבים מתושבי העיר.

43 'שיירת מתיישבים יצאה לרמלה'.

44 ראו למשל: 'ועד ציבורי קורא לדיירי האפוסטרופוס לחתום על פטיציה נגד הפקעת דמי השכירות', קול העם, 31.1.1951, עמ' 4.

45 דרין, שיכון וקליטה בישראל, עמ' 27. לפיו, עד אפריל 1949 אוכלסו בבתים נטושים ברחבי הארץ כ-75,000 עולים. 55,000 מהם בירושלים וביפו. בשתייהן התגוררו יהודים גם לפני 1948. רמלה הייתה העיר השלישית בהיקף העולים שהתגוררו בבתיה הנטושים.

46 ראו לעיל הערה מס' 2, א"צ, 31-1860-1950 וא"מ, ג-5432/28.

47 שרון, תכנון פיסה בישראל, עמ' 72.

48 מרים שטיין, ריאיון אישי, 22.5.2018. כל הראיונות הנזכרים במאמר זה נערכו על ידי.

49 יצחק אבוחצירא היה חבר בוועדת עציוני שחקרה ב-1959 את מאורעות ואדי סאליב. על מעמדו בעדה המרוקאית, ראו: 'האדמו"ר של יהודי מארוקו', הארץ, 21.8.1959.

50 אהרן אבוחצירא, ראש עיריית רמלה (1970), ממקימי סיעת תמ"י (1978) ושר מטעמה. ראו: ריאיון אישי, 13.6.2017. על היררכיית הנהגים מהרכוש שמכר האפוסטרופוס ראו: טבת, 'מסע בקיסרות הנטושה', עמ' 2.

זו הייתה סביבה חיצונית וביתית צפופה, והיא לא התאימה מבחינה תרבותית, לאומית, פונקציונלית ופיזית לתושבים שחיו בה. תופעות של אלימות, משפחות שהתפרקו וגילויים של ייאוש היו לחלק משגרת חיי היום-יום בעיר שהייתה למוקד של תסיסה חברתית ותוארה בתור 'חבית אבק שריפה'. היו לכך השלכות ארוכות טווח, ועוד ארחיב בעניינן בהמשך הדברים.⁵¹

מאות דיירים שפנו לעזרת ועדות מיוחדות ומוסדות תיארו את מצבם במילים 'נואש', 'אובד עצות', 'קשה ללא נשוא', 'חמור מאוד', 'סכנת בריאות' או 'סכנת חיים'.⁵² סכסוכים אלימים פרצו בין בני אותה משפחה ובין שכנים שחלקו דירות, חדרים ומטבחים. דוגמה אחת מרבות היא משפחת נאר, אשר על רקע 'מריבות חריפות' שפרצו בינה ובין משפחה אחרת עברה להתגורר בחצר (הבית) ב'מבנה בלתי גמור שלושה קירות בלי חלונות, דלתות וגג קרשים, שלא היה ראוי לשימוש מגורים' והוסיפה לו מטבח ובית שימוש. בכמה מהבתים, כמו זה של מילה הרש, הייתה סכנה ממשית ומידית: ברצפת המטבח שבנה בחצר החל 'תהליך שקיעה', וזה 'הלך וגדל מיום ליום עד שלבסוף נפתחו ברצפה חורים די גדולים ונראה בור עמוק'. לאחר שהתמוטט המטבח, שהיה משותף לכמה דירות, הסב הרש את מרפסת חדרו למטבח. קריאותיו לעזרת המוסדות מחשש שמא יתמוטטו הקירות התלווים באוויר עקב קריסת הרצפה נותרו 'קול קורא במדבר' בלשוננו.⁵³

על רקע המצוקה הכלכלית והמחסור בדיוור התפתחו בעיר סחר בבתי הרכוש הנטוש בשוק השחור, בנייה פיראטית – ללא תכנון וללא רישוי חוקי, פלישות לבתים ריקים, עבריינות ואלימות.⁵⁴ כל אלה היו ניסיונות להישרדות במציאות הקשה; הם שיקפו התפרקות של הנורמות החברתיות והולידו עימותים בין הרשויות לתושבים. האפוטרופוס ראה בתופעות אלו 'ניצול מחפיר [ש] גורם אנדרלמוסיה כללית בנכסים נפקדים'.⁵⁵

בדצמבר 1951 פינו הצבא והמשטרה כ-150 משפחות מבתי רעועים שעמדו להתמוטט.⁵⁶ ועדה לפינוי בתים רעועים ברמלה בחנה 1,606 מבנים מתוך 1,956 המבנים בעיר וקבעה כי 108 מבנים היו סכנה מידית ליושביהם ו-1,359 היו 'טעונים תיקון'. שיעור זעום מהמבנים, 137 בלבד, נמצאו יציבים.⁵⁷ בעקבות הממצאים פונו בכוח מאות משפחות

51 פרנקל, 'רמלה הפכה לחבית אבק שריפה'.

52 א"מ, ג-2277/10.

53 שם. ראו גם: דבורה ברנשטיין, 'תל אביב, עיר של מהגרים', זמנים, 106 (2009), עמ' 48-63; על יחסי שכנות באוכלוסיית העולים ראו: דנה שי, יחסי שכנות באוכלוסיית עולים (מחקר אנתרופולוגי-חברתי), מרכז למחקר חינוכי על שם רות ברסלר, ירושלים 1970; על יחסי שכנות בתקופת המנדט ראו: אליה אתקין, "שכנות אינטימית" והחיים בדירות משותפות בתקופת המנדט, עיונים, 34 (2020), עמ' 252-280.

54 א"מ, ג-2276/2, ג-2276/32, ג-2276/36, ג-2277/14.

55 שם, ג-2277/8 וג-5434/3; שפיר, 'נכסי נפקדים', עמ' 2.

56 שם, ג-5434/3.

57 שם, ג-2277/9.

נוספות ובתיקן נהרסו.⁵⁸ בעשור שאחרי כן שוכנו המפונים במבני ציבור, במועדוני מפלגות ובמחנה אוהלים שהוקם עבורם או שנותרו ללא קורת גג.⁵⁹ רבים התגוללו במשך שנים 'בביתן תעשייה של העירייה ובחורבות בתנאים בלתי אנושיים',⁶⁰ 'בכוכים בעיר העתיקה, אצל קרובים או שכנים', בתנאי 'צפיפות איומה' ותברואה ירודה. ילדים בעיר לקו בשיתוק, והתעורר חשש מפרוץ מגפה.⁶¹ משפחות המפונים תוארו ב-1959 במילים 'נמקות בסבלן במשך כל השנים לחום בקיץ וצינה בימי גשם וסגריר, ואין בידם [כך במקור] האמצעים הדרושים להיחלץ ממצוקתן בכוחות עצמן'. הבעיה לא נפתרה גם ב-1962.⁶² הריסת מאות בתים רעועים מחקה חלקים מנופה הערבי המנדטורי של רמלה. מקצת ההריסות הן חלק מנוף העיר הישראלית עד ימינו, ומקצתן שימשו חומר גלם לבניית תשתיות ובתים חדשים בעיר. כ-20,000 מ"ק של 'אבנים ומפולת מעל למגרשים' שימשו 'לסלילת כבישים, לבניית גדר לבית הקברות, למילוי שטחים נמוכים בעיר וכו'. הודעת העירייה שלפיה 'נרקמת תוכנית להקמת רובע חדש של בתי מגורים יפים במקום עיי החרבות'⁶³ שיקפה את הרטוריקה של המודרניות, כמו שניתח אותה הגאוגרף הכלכלי דיוויד הארווי (Harvey):⁶⁴ בתים חדשים ויפים יחליפו את הישנים וההרוסים, וכ'רווח צדדי' תספק הבנייה החדשה תעסוקה. למעשה, ההריסות בעיר הוסיפו למצוקות החברתיות שכבר התפתחו. הן כיצרו את הנוף העירוני, תרמו לזרות ולניכור וחזקו את הדימוי הירוד שלה.

מעברות העולים

להבדיל ממעברות אחרות אשר נבנו בשולי יישובים יהודיים שהוקמו לפני 1948,⁶⁵ למעברות רמלה לא היה יישוב יהודי ותיק להיסמך עליו. הן נבדלו מהן בעוד שני מובנים שביטאו את זיקתן למרחב ההיסטורי ולהשפעותיו. ראשית, ההחלטה להקים ברמלה מעברה לפליטי

58 שם, ג-2276/2 וג-5434/3.

59 'מועדוני רמלה עדיין מלאים משפחות שפנו מבתי מתמוטטים', קול העם, 20.1.1952.

60 א"מ, ג-2329/24.

61 שם, ג-2277/9. על התפרצות מגפת הפוליו בשנת 1950 ואילך ראו: אורית רוזין, 'בין פוליו לקורונה עובר קו של מבוכה', הארץ, 29.6.2020, <https://www.haaretz.co.il/blogs/sadna/2020-06-29/>, ty-article/0000017f-f8b7-ddde-abff-fcf7af960000 (אוחזר ב-25.1.2025).

62 א"מ, ג-2024/6.

63 מהנעשה בעיר, גיליון 1 (אוגוסט 1954).

64 דיוויד הארווי, 'פוסטמודרניזם או פוסטמודרניזם?' (תרגמה מאנגלית שירה סתיו), מכאן, ג (2002), עמ' 140-168.

65 על המעברות ראו: דבורה הכהן, עולים בסערה: העלייה הגדולה וקליטתה בישראל 1948-1953, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1994, עמ' 99, 253-256; דניאל פלזנשטיין ואריה שחר, 'הגיאוגרפיה של המעברות', בתוך: נאור (עורך), עולים ומעברות, עמ' 87-96; קצ'נסקי, 'המעברות', שם, עמ' 69-86; על המפגש בין ותיקים ובין עולים מארצות האסלאם ששוכנו במעברות ראו: אורית רוזין, חובת האהבה הקשה: יחיד וקולקטיב בישראל בשנות החמישים, אוניברסיטת תל אביב ועם עובד, תל אביב 2008, עמ' 245-255.

מלחמה ערבים שנותרו בתחומי ישראל נסמכה על היותה רכוש ערבי נטוש ובו שפע של אדמות חקלאיות. שנית, המעברות הוקמו על אדמות חקלאיות נטושות רחוקות מגרעין העיר ההיסטורי שכבר אוכלס עולים.

כמו ערים קטנות וחלשות אחרות הודרה רמלה, עיר כבושה צעירה במערך הערים הישראליות ומאוכלסת עולים, מההחלטה להקים בה מעברות, אך העירייה שלה חויבה לנהלן.⁶⁶ בערים ותיקות ומבוססות היו כספי המסים מקור למימון השירותים למעברות,⁶⁷ ואילו ברמלה ה'צעירה', שהייתה תלויה באפטרופוס וקופתה הייתה ריקה, העמיקה המדיניות הריכוזית של הממשלה את המצוקה הכלכלית והחברתית בעיר. מעברה א הוקמה בדצמבר 1950 במרכז העיר ההיסטורית ותוכננה לקלוט כ־1,000 עולים ב־300 אוהלים.⁶⁸ באוקטובר 1951 התגוררו בה כ־3,000 תושבים, מרביתם עולים מעיראק. מקצתם הפגינו מול משרדי העירייה על תנאי המחיה הקשים ועל הקיפוח – הם לא אוכלסו בבתי הרכוש הנטוש שהתגוררו בהם זה כשנתיים 'ותיקי העיר'.⁶⁹

מעברה ב הוקמה ב־1951, ונבנו בה 1,470 צריפים על כ־450 דונם בפרדס יבש סמוך לדרך רמלה-רחובות. עם הקמתה חוסלה מעברה א, ותושביה שנותרו ללא קורת גג בעקבות החורף הקשה בשנת 1951 אכלסו את צריפיה הראשונים.⁷⁰ השימוש בפרדס נטוש להקמת מעברה חייב אישור אפטרופוס ועורר את משרד השיכון לבחון לעומק את השימוש הראוי במטעים.⁷¹ את הניסיון להרחבתה אל כרמי זיתים סמוכים, בלמו האפטרופוס והסוכנות היהודית.⁷² מעברה ג הוקמה ב־1952 מצפון למעברה ב, היו בה 752 צריפים, ואלה נפרסו על כ־341 דונם. פרדסים ושיחי צבר חצו אותה לאורכה ולרוחבה. כמו במעברה ב, האפטרופוס בלם את היוזמה להרחבתה לכרמי זיתים ומטעי משמשים נטושים סמוכים. אם כן, בשתי המעברות השפיע המרחב הפיזי הנטוש על כיווני ההתפתחות שלהן ועל מרחב המחיה בהן.⁷³

בדבר תוארו חיי המעברות ברמלה במילים 'תנאי דיור שלמטה מכל ביקורת'.⁷⁴ מרבית אוכלוסייתן עולים מעיראק, 33 אחוזים מהם מקרים סוציאליים. בצריפים ששטחם 24 מ"ר נדחסו לעתים משפחות של עשר נפשות או יותר. עומק המצוקה ותוצריה החברתיים כפו על המוסדות במחצית השנייה של שנות החמישים להציב את חיסול המעברות בעיר במוקד פעילותם ולהשהות בינתיים תכניות אחרות לפיתוח העיר ולהגדלת אוכלוסייתה.⁷⁵ חיסול

66 הכהן, שם.

67 קצ'נסקי, 'המעברות', עמ' 76; פלזנשטיין ושחר, 'הגיאוגרפיה של המעברות', עמ' 93-94.

68 א"מ, ג-13/1901; וגם: עיריית רמלה, רמלה בבנינה ובהתפתחותה, עמ' 8.

69 'הפגנות', הבקר, 11.11.1951.

70 א"מ, ג-13/1901. על המעברות ראו לעיל הערה מס' 65.

71 שם, ג-2707/6.

72 שם, ג-2329/25.

73 שם, ג-2329/25.

74 ק' שבתאי [שבתאי קשב קלוגמן], 'רמלה – עיר עולים', דבר, 3.6.1956.

75 גיליון חגיגי ליום העצמאות תשי"ט, לכבוד שנת העשור לרמלה העברית, ידיעות רמלה (1958), עמ' 14.

המעברות בישראל החל בשנת 1952,⁷⁶ ואולם ברמלה רק החל אכלוסן של מעברות ב-ו'ג, ועד סוף העשור התגוררו בהן יותר מ-2,000 משפחות. בשתי המעברות יחדיו פעלו ארבעה מ-11 בתי הספר בעיר. שניים מהם ממלכתיים, ולמדו בהם בשנת 1954 472 תלמידים. שני האחרים השתייכו לזרם החרדי של אגודת ישראל, ולמדו בהם באותה שנה 188 תלמידים.⁷⁷ היקף האלימות והפשע שהתפתחו בעיר מאז החל אכלוסה ביהודים גדל עם הקמת המעברות, והעיר זוהתה מאז כמקום מושבן של כנופיות ומוקד פשע ואלימות בין היהודים לבין עצמם מכאן ובין יהודים לערבים מכאן. שניים משיאי האלימות בעיר בשנות החמישים היו תקיפת ערבים בידי פורעים יהודים שזכו לכינוי מאורעות רמלה; ורצח בעל בית הקפה אבו־זכריה בידי שלושה עולים מעיראק.⁷⁸ עבריינות הנוער הייתה בשלהי 1963 מן הבעיות הבוערות בעיר ומהחמורות בארץ, והיא נקשרה עם התמשכות החיים במעברות ובבתים הנטושים,⁷⁹ שחיו בהם בשנת 1956 יותר מ-9,000 איש, אשר היו כ-50 אחוזים מכלל תושבי העיר.⁸⁰ עוד בשנת 1951 נחשבה העיר 'חבית אבק שריפה',⁸¹ ובשנים שאחרי כן פרצו בה גלי מחאות ושבתות והתפתחה הגירה שלילית. על רקע זה צמחה בעיר בשנת 1958 מפלגה עדתית מקומית, וזו הטרימה את המגמה הארצית. היא התבססה על יוצאי עיראק, והשפעתה על הפוליטיקה המקומית ובמובנים מסוימים גם על הפוליטיקה הארצית היו ארוכות טווח.⁸² המחסור המתמשך בדירות בעיר הביא לכך שהמוסדות המשיכו לראות בבתים נטושים שבסכנת התמוטטות פתרון מגורים אפשרי. על רקע זה הייתה נדידתם של חסרי דיור בין מתחמי המגורים השונים, כפולשים או בהנחיית המוסדות, תופעה שכיחה ומתמשכת. ב-1963 עוד חיו במעברות בעיר כ-1,500 תושבים; אלה היו כ-10 אחוזים מ-15,000 תושבי המעברות שנותרו בכלל הארץ.⁸³ ב-1964 עוד שבתו רעב בעיר משפחות עם 'תינוקות ונשים הרות' שקיבלו צווי פינוי והריסה לבתיהן שבעיר העתיקה בלי שניתנו להן דירות חלופיות.⁸⁴

76 משה ליסק, **העלייה הגדולה בשנות החמישים: כשלונו של כור ההיתוך**, מוסד ביאליק, ירושלים 1999, עמ' 32. לדברי ליסק עד סוף 1958 חוסלו 70 אחוזים מהמעברות בישראל.

77 על החינוך במעברות ראו: קצ'נסקי, 'המעברות', עמ' 78-80.

78 המושל התמודד עם הפשע בעיר מאז החל אכלוסה ביהודים בנובמבר 1948, ולימים עם האלימות שהתפתחה בקרב היהודים שהתגוררו בבתים הנטושים. ראו: חנה יבלונקה, **ילדים בסדר גמור: ביוגרפיה דורית של ילדי הארץ 1948-1955**, ידיעות אחרונות – ספרי חמד, תל אביב 2018, עמ' 219 וכן: 'נורה בעל בית קפה ברמלה', **חרות**, 28.6.1953; 'מרכז לגידול חשיש נתפס ברמלה', **מעריב**, 16.8.1954.

79 פרוטוקול מועצת העירייה, 18.7.1963, א"מ, גל-1183/48, עמ' 11-22.

80 דרין, **שיכון וקליטה בישראל**, עמ' 81-83. על פי התכנית הממשלתית הארצית לחיסול המעברות, שגובשה בשנת 1955, הכוונה הייתה להעביר 18,354 משפחות בכל רחבי הארץ למגורי קבע.

81 פרנקל, 'רמלה הפכה לחבית אבק שריפה'.

82 מני פרידמן, 'מגדל בבל בעיר החולות: רמלה – כינון עיר ישראלית במרחב ערבי ואימפריאלי 1948-1963', **עבודת מוסמך**, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2021, עמ' 168-181.

83 קצ'נסקי, 'המעברות', עמ' 85.

84 א"מ, גל-3682/27.

החיים ברמלה, עד חיסול המעברות לפחות, לוו ב'תחושת חיים בתקופת ביניים' – תקופה של ארעיות וחוסר ודאות בסביבה של שינויים מואצים וניגודים תרבותיים. חסרי היכולת נדדו בין יחידות דיור רעועות שהתפנו בעיר או שהקימו אוהלי מחאה בחזית בניין העירייה, ואילו רבים מבעלי היכולת היגרו אל מחוץ לעיר. אלה ואלה חוו טשטוש של תפיסת הבעלות ושל ההבחנה בין המרחב הציבורי לזה הפרטי, הביתי. חוויות אלה עוררו דו־ערכיות, זרות וניכור בנוגע לרכוש הנטוש, שכן זה היה עבורם כחבר פיפיות: נקודת אחיזה לקיום מצד אחד והמקור למצוקותיהם מצד אחר. מתח מסוג זה עבר כחוט השני ברבים מתהליכי השינוי שהתרחשו בעיר, כמו בהתמשכות היציאה מהמעברות שהביאה לעצירת התפתחותה הדמוגרפית ולתסיסה חברתית או בשיבושים שחולל הרכוש הנטוש בבניית השכונות החדשות.

סקר לקראת שיקום שנערך בעיר בשנת 1967 הצביע על העתקת בעיות 'של סטיה חברתית כגון זנות, סחר בסמים ועישונם, שוטטות ילדים בגיל חנוך חובה מחוץ לכותלי בית הספר ועבריינות נוער ובוגרים', מבתי הרכוש הנטוש אל כמה מהשכונות החדשות, בעיקר השכונות ויצמן ויוספטל (מפה 4).⁸⁵ זיקות גומלין אלה בין בתי הרכוש הנטוש ובין השכונות החדשות המחישו את השפעות העומק ארוכות הטווח שהיו לרכוש הנטוש על התפתחות מרחב המגורים בעיר. זיקה ישירה אחרת בין המרחב הנטוש להתפתחות העיר השתקפה מההחלטה ליישב בעיר ערבים; אראה זאת בתת־הפרק הבא.

המעברה הערבית

מדוע נדרשה הקמת מעברה לערבים בעיר שנותרו בה 960 ערבים שהתגוררו בעיר העתיקה? בסוף 1949 החליטה ממשלת ישראל ליישב ברמלה 'פליטים' ו'מפונים' ערבים.⁸⁶ ההחלטה קשרה הלכה למעשה בין העבר הערבי והחקלאי של המרחב הנטוש לתכנית הממשלה לשיקום 3,500 משפחות 'הנפקדים הנוכחים', רובם כפריים ערבים שהתפרנסו מחקלאות ונותרו בתחומי מדינת ישראל.⁸⁷ לשם מימוש ההחלטה ברמלה הוקצה כרם זיתים נטוש בשטח של 3,000 דונם, 'בתוך השטח שיוקצה להם לעיבוד', ושם נבנתה עבורם שכונה.⁸⁸

קודם להחלטה על בניית השכונה הערבית ועל רקע המחסור בכוח אדם יהודי מקצועי במסיק כרמי הזיתים הנטושים הביא האפוטרופוס לעיר באוגוסט 1948 כ־400 פועלים חקלאים ערבים מסביבות נצרת. המהלך הטרים את אכלוס העיר בעולים. זה היה אקורד פתיחה בשינוי דמוגרפי שכונן 'מלמעלה' ותרם להתפתחותה של רמלה כעיר מעורבת

85 ראו חובב, סקר לקראת שיקום תל־אביב.

86 א"מ, ג-2708/16 וגל-17030/21.

87 להגדרת 'פליטים' ו'מפונים' ראו: שם, גל-17027/10. על הלחץ הבין־לאומי לגיבוש תכנית השיקום ראו: דבורה הכהן, הגרעין והריחיים: התיישבות העולים בנגב בעשור הראשון למדינה, עם עובד, תל אביב 1998, עמ' 15.

88 א"מ, גל-17038/36 וגל-17038/36.

שעריים ויהודים דרים בה יחדיו. רבים מהעובדים הנצרתים נותרו בעיר לאחר המסיק, ואליהם הצטרפו 'פליטים', בעיקר מבני הכפרים זַפְרִיא, קְטֶרָה (שבט ג'ארוּשִׁי), חַמַּאמָה, אזור מְסֻמְיָה ואֶבּוּ פֶשֶׁשׁ ו'מפונים' מִמֶּגְדֵּל ג'ד (אשקלון); אלה הועברו בהחלטת הממשלה להתגורר ברמלה ובלוד הסמוכה בשנת 1950.⁸⁹

כשלב ביניים, עד שתוקם השכונה, יושבו כמה מאות מהפליטים הערבים במתחם הגטו, ובמעברת אוהלים שהוקמה עבורם סמוך למעברה ב (ראו מפה 4).⁹¹ תושבי המעברה הערבית, כמו אלה שבמעברות היהודיות, סבלו מתנאים פיזיים קשים, מפגעי מזג האוויר, ממחלות, מהרגשות קיפוח ומגילויי אלימות בין שכנים. לצד אלו, הסמיכות בין מעברת הערבים לזו של היהודים וההתמודדות המשותפת עם תנאי המחיה הקשים יצרה במקרים רבים, כך לפי עדויותיהם של יהודים וערבים, קשרי חברות, שיתופי פעולה וסיוע הדדי בין יהודים לערבים.⁹² בבתי השכונה הערבית שבנייתם הושלמה בשנת 1952 היו חדר אחד, מבנה בטון לשירותים מחוץ לדירה וברז מים לכל שני בתים; זה הזדקק מצינור שהונח לאורך הדרך. ההבטחה בדבר הקצאת 20 דונם לעיבוד חקלאי לכל משפחה לא מומשה.⁹³ עם אכלוסה של השכונה הלכה וגדלה בתוכה ההטרונגיות של אוכלוסיית הפליטים הערבים, ונוספו לה משפחות של פלאחים מיוצאי דְּמָרָה, אֶל־צַאפִּי, עֶרַאק אֶל־מַנְשִׁיָּה, סימסים ומכפרי דרום אחרים בשפלת החוף. בשנים 1956-1958 הוקמו שני טורי בתים נוספים, ברובם שוכנו משפחות בדוים מהנגב.⁹⁴

עשור לאחר אכלוסה של השכונה הערבית היא עוד הייתה מנותקת מדרכים ומחשמל, בלי בית ספר וללא התשתיות האחרות שהובטחו.⁹⁵ ב־1966 נבנה 'שיכון בדוים' חדש צמוד לשכונה הוותיקה. בתיו נערכו במבנים משושים ודמו (בדמיונם של המתכננים לפחות) למאהל בדווי. שתי השכונות אוחדו ונקראו שכונת ג'ואריש. השכונה המאוחדת סופחה סטטוטורית לרמלה ב־1968, אכלסה כ־150 משפחות נוספות וחבורה לכבוד איחודה למערכות החשמל והמים העירוניות. בין השכונה לשכונת גני דן היהודית הגובלת בה מפרידה כיום חומה. הגורם העיקרי שבגללו התעכבה היציאה מהמעברות בעיר זמן רב הרבה יותר ממעברות אחרות בארץ ומזה שתכננו העירייה והממשלה היה המרחב הפיזי ההיסטורי; זה תרם באופנים שונים לשיבושם של תהליכי התכנון והבנייה החדשה.

89 על העברת ערביי הכפר זַפְרִיא לרמלה ראו: א"מ, גל-17030/21, שם. וכן: אורנה כהן, 'ההסתננות מרצועת עזה והשפעתה על ההחלטה לפנות את ערביי מג'דל ממדינת ישראל', בתוך: אסנת שירן (עורכת), **עלי זית וחרב: יהודים וערבים במאבק על ארץ ישראל**, המרכז לתולדות כח המגן ההגנה ע"ש גלילי, רמת אפעל 2006, עמ' 199-232.

90 א"מ, גל-17027/10.

91 איגרת לאזרחי רמלה, **מהנעשה בעירנו**, 2 (ספטמבר 1954).

92 א"מ, גל-17029/23 וגל-2277/10.

93 שם.

94 גדעון קרסל, 'נישואי ולאד עם בג'ואריש: אספקטים של עיור ומסורת', **מזרח החדש**, כ, 1 (1970), עמ' 20-21.

95 א"מ, גל-17029/23.

העיר הישראלית החדשה

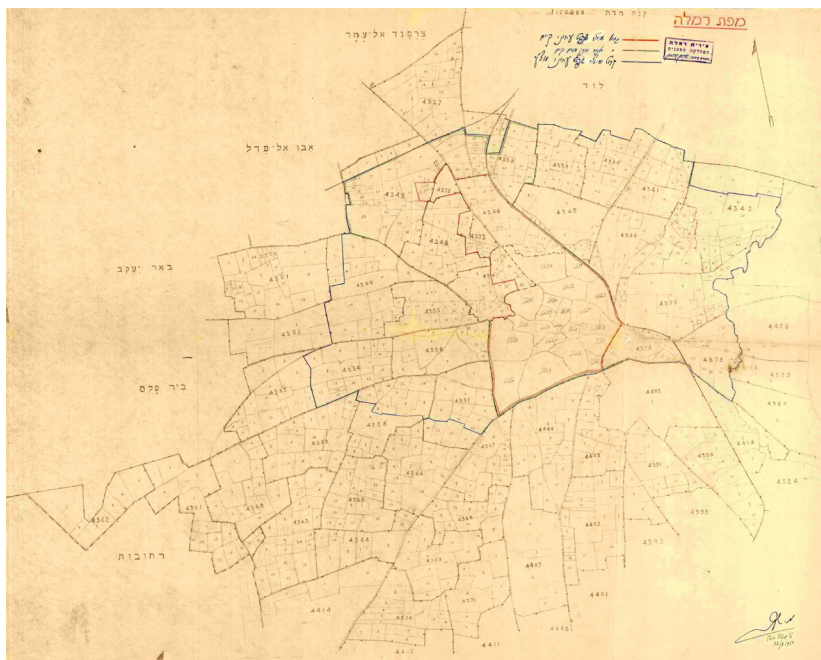
החזון שהציג ראש העירייה בדבר הפיכתה של רמלה הריקה מאוכלוסיית הערבים לעיר 'עברית-ישראלית' שתהיה 'עיר ואם בישראל' משגשגת ופורחת, היה אפשרי כביכול.⁹⁶ בשל מקומה על הדרך הראשית שבין שתי הערים הגדולות והחשובות בארץ, שפע הקרקעות החקלאיות הפנויות והזמינות לבנייה, אוכלוסייה שהיה אפשר לנייד בקלות יחסית ואדמותיה הנטושות שבשליטת המדינה, בזכות כל אלה היא הייתה נוחה כביכול לעיצוב מחדש. ואכן, בתכנית שרון שהגו אדריכלי המודרניות של אגף התכנון הממשלתי⁹⁷ נקבע כי רמלה היא דגם אב של עיר ישראלית 'חדשה'. מהי אותה עיר ישראלית חדשה? האדריכלים לא פירשו. נוסף על כך, ניכרה בתכנית התעלמות מהמציאות של המרחב הבנוי, מהמתחים התרבותיים ומהניגודים בחיי היום-יום.⁹⁸ כך מול התכנון המעורפל של עיר ישראלית חדשה ניצבו עיר ערבית מנדטורית ממשית ומרחב פיזי מפוצל ומאוכלס. הם הציבו בפני המתכננים שאלות מורכבות אשר נגעו ליחסים שבין שימור וריסה, בין מטענים תרבותיים שנשא המרחב הפיזי לחלום על עיר ישראלית, בין העבר החקלאי לייעוד לתעשייה ובין התפקיד הגאופוליטי ההיסטורי של העיר לשילובה במרחב הישראלי.⁹⁹ הצורך במענה לסוגיות אלה רק חידד את הזיקה של הבנייה החדשה לרכוש הנטוש. משהחלו פעולות הבנייה חולל עצם השימוש באדמות הרכוש הנטוש לבנייה עימותים בין גורמי התכנון לממסד, ואלו שיבשו לימים את התפתחות העיר. באוגוסט 1950 החליטה ועדת חקירה שפעלה מטעם משרד הפנים להרחבת אזור

96 עיריית רמלה, **רמלה בבנייה ובהתפתחותה**, עמ' 8. על חוסר הבהירות של המונח 'העיר החדשה' ראו: שרון, **תכנון פסי בישראל**, עמ' 8; 'רמלה מסרבת להיות נטושה', דבר, 14.5.1950; שרת העבודה גולדה מאירסון, 'רמלה קולטת עליה', שם, 21.8.1950.

97 על אדריכלות הסגנון הבין-לאומי, מסריה החברתיים-פוליטיים והשפעותיה על ישראל ראו: איריס גרייצר, **מהשכונה אל השיכון: ההתיישבות העירונית של הפועלים בארץ-ישראל ושורשיה הרעיוניים, 1920-1950**, פרדס, חיפה 2017, עמ' 232-288. על המתכננים באגף התכנון הממשלתי ראו: שרון, שם. על השליטה הציונית המשולשת של הבורגנות, הגולה והאוריינט, כבסיס אידאולוגי לאימוץ של סגנון האדריכלות הבין-לאומי בישראל, ראו: אלונה נצן-שיפטן, 'בתים מולבנים', **תיאוריה וביקורת**, 16 (אביב 2000), עמ' 227-228 וכן: ניצה סמוק, 'עיר מחפשת זהות', בתוך: ברכה קונדה (עורכת), **אדריכלות הסגנון הבינלאומי**, [חמו"ל], תל אביב 1994, עמ' 11-14. על שיח התכנון ועל ההשפעות המודרניות והמערביות על עבודת האגף ראו: סמדר שרון, "לבנות ולהבנות בה" – תכנון המרחב הלאומי בשנים הראשונות למדינת ישראל', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2004, עמ' 8-33, 39; צבי אפרת, 'התוכנית', **תיאוריה וביקורת**, 16 (אביב 2000), עמ' 205; רחל קלוש ויוברט לוֹיֶן, 'הבית הלאומי והבית האישי: תפקיד השיכון הציבורי בעיצוב המרחב', שם, עמ' 153, 155-158.

98 שרון, שם, עמ' 52. על עבודת אגף התכנון: דרין, **שיכון וקליטה בישראל**, עמ' 41-43; על היעדר פיתוח רעיוני של המונח 'עיר ישראלית' ראו: אפרת, 'פרולוג: היכן העיר הישראלית?'.

99 שרון, שם; ונוסף על כך: רחל קלוש וטלי חתוקה (עורכות), **תרבות אדריכלית: מקום, ייצוג, גוף, רסלינג**, תל אביב 2005; אלונה נצן-שיפטן, 'מחלוקות באדריכלות הציונית: אריך מנדלסון וחוג האדריכלים של תל-אביב', שם, עמ' 201-229.

מפה 5: שטח שיפוט רמלה, 1950. באדום שטח השיפוט המנדטורי, בכחול שטח השיפוט המורחב
א"מ, ג-11/2761

השיפוט של עיריית רמלה להרחיב את שטחה מכ-1,800 דונם (שטח העיר המנדטורית) לכ-8,200 דונם (מפה 5). ההרחבה כולה הייתה מאדמות חקלאיות נטושות.¹⁰⁰ ייעודי הקרקע שנוספה היו 2,200 דונם לתעשייה, 1,000 דונם למלאכה ולחקלאות, 800 דונם למעברה, 1,000 דונם לשכונת נווה עובד ו-1,500 דונם להרחבה ולפיתוח עתידי.¹⁰¹ הוועדה ראתה בכך 'אחד הצעדים הראשונים, לביסוס הכלכלי של העיר החדשה שקמה לנחלה בישראל' ונימקה את החלטתה בכך שהגבולות העכשוויים אינם מאפשרים התפתחות עירונית הולמת וסיפוק פרנסה לעולים החדשים.¹⁰² במילים אחרות, הקרקע הערבית הנטושה הייתה הבסיס הפיזי והכלכלי להתרחבותה ולהתפתחותה של העיר הישראלית. להבדיל מתפקידיה ההיסטוריים ומהתשתיות החקלאיות שהיו בתכנית שרון, היא קבעה כי רמלה תהיה בעתיד 'עיר חדשה' מודרנית ומתועשת, כי בתוך עשור יהיו בה 40,000-60,000 תושבים וכי היא תשמש מרכז מנהלי, מסחרי ותעשייתי.¹⁰³ נוסף על כך,

100 סיכום פעולות העירייה, עמ' 20. המסמך מופקד בספרייה הלאומית.

101 להכרות שר הפנים על הרחבת שטח השיפוט ראו: א"מ, ג-16/3963.

102 שם, ג-11/2761.

103 שרון, תכנון פיסי בישראל, עמ' 8, 9, 52-53.

מפה 6: רמלה, כ'עיר חדשה' בתכנית שרון, 1952
שרון, תכנון פיסה בישראל, עמ' 52

ללא הסבר, הסיטו המתכננים את הדרכים והמסילות הארציות ההיסטוריות שחצו אותה לנתיבים אחרים.¹⁰⁴ כל אלה ביטאו שינוי תפקוד מהותי של העיר ושל תפקידה ההיסטורית כצומת רשתות כלכליות ותחבורתיות אזוריות וארציות. המתכננים חילקו את העיר החדשה ל'יחידות-שכנות' עצמאיות שתיבנה סביב 'המרכז העירוני', 'שיכלול את הבניינים האזרחיים והציבוריים [...] בשטח פתוח רחב-ידיים ועשיר נטיעות. שטחים אלו שורטטו בתכנית (מפה 6) על השטחים הבנויים והמאוכלסים בגרעין העיר ההיסטורית, שנמצאו בו לדברי המתכננים 'המקומות הארכיאולוגיים והבניינים ההיסטוריים מתקופת הצלבנים'. מלבד חוסר הדיוק, שכן בעיר נותר מבנה צלבני אחד שהוסב לשמש מסגד, בגרעין העיר (מפה 4), כבר התקיימו חיי מסחר ודת יהודיים, נוצריים ומוסלמיים ובבתים התגוררו יותר מ-10,000 תושבים. אמנם תכנית העיר החדשה כיוונה להגשים בעת ובעונה אחת חדשנות, שינוי והמשכיות, אך התעלמה מהמציאות הפיזית והדמוגרפית בעיר ומתפקידיה ההיסטוריים.¹⁰⁵

104 שם, עמ' 74-76.

105 שם.

עצם סיווגה של רמלה כ'עיר חדשה' ביטא התעלמות מהמטענים הפיזיים, התרבותיים וההיסטוריים שהיו משוקעים בה וניכרו למשל במגדל הממלוכי, במסגדים ובכנסיות, בצילילי המואזינים ופועמוני הכנסיות, בבתי ספר ולהבדיל – בבתי קברות של מוסלמים ונוצרים, בסגנונות בנייה, בסמטאות העיר העתיקה, בשוק ההיסטורי ובסממנים היום-יומיים שהותירו החיים שנקטעו. עוד ניכרה בתכנית התעלמות מהחלטת המדינה ליישב בעיר פליטים ומפונים ערבים שיעבדו את האדמות החקלאיות הנטושות; ההחלטה השפיעה ישירות לא רק על השימושים במרחב הפיזי של העיר ועל נופה אלא גם על כיווני התפתחותה הכלכליים והדמוגרפיים. היבט אחר שהתעלמו ממנו המתכננים היה המגבלות אשר הטילו הדין והאפוסטרופוס על זמינות הקרקעות שהיו נתונות לשמירתו ולניהולו. בייחוד הדברים אמורים בנוגע לרכוש נטוש שנמצאו בו עתיקות אשר שימורן נדרש בחוק ומטעי פרי שהניבו תשואה כלכלית.

אגף התכנון התעלם מכל אלו ולא שיתף שום גורם מקומי בתהליך התכנון; הוא נקט את גישת התכנון 'מלמעלה', שאפיינה את זרם המודרניזם בתכנון ערים ובאדריכלות לאחר מלחמת העולם הראשונה. ריכוזיות זו אפיינה את כלל התכנון בישראל בשנות החמישים, הפקידה כוח רב בידי מומחים והגבירה את תלותם של התושבים שחיו במוקדי מצוקה, בהנהגה הפוליטית ששלטה לא רק בתהליכי התכנון אלא גם בתהליכי הבנייה והאכלוס שבאו אחריהם.¹⁰⁶ האפוסטרופוס דב שפירר שלט בכלל נכסי העיר וביקש לנווט בעצמו את תהליכי התכנון ברמלה ובערים נטושות אחרות.¹⁰⁷ הוא ביקר את מדיניות הממשלה לבנות שיכונים בשטחים חקלאיים ולאכלס ערים נטושות כמו רמלה בעולים חדשים בלבד. הוא קשר תכנון פיזי עם תהליכים חברתיים וטען כי מיזוג גלויות לא יוכל להתבצע בתנאים של הפרדה גאוגרפית בין עולים לוותיקים. הוא קרא להריסת מרכזי הערים הנטושות ולהקמת בניינים מודרניים שיקנו להן צביון דומה לזה של ערים שבנה היישוב היהודי בארץ.¹⁰⁸ עמדת האפוסטרופוס לא התקבלה, אך בשל הבדלי התפיסות בינו ובין תכנון הממשלה התגלעו עימותים תכופים, ואלה המחישו את המכשולים שהציב הרכוש הנטוש להתפתחות העיר.¹⁰⁹ תכניות בנייה חדשות ברחבי העיר התנגשו, לעתים גם במובן הפיזי ממשי, בשרידי העבר שנתרו במרחב ובמניעים מנוגדים של המוסדות השונים. לעתים נעצרה הבנייה עקב תביעות השבה שהגישו בעליה הקודמים או מוסדות כנסייה שנחשבו בטעות נפקדים.¹¹⁰ במקרים אחרים התברר כי ברמלה 'כל בית שמקימים זה על אדמה חקלאית', מטעי פרי או

106 לביקורת על התכנון המודרניסטי והריכוזי בישראל ראו: חוות דעת של אנאטול סולוב, מומחה אמריקני לתכנון ערים, ששימש ב-1949 היועץ לאגף התכנון הממשלתי, א"מ, ג-2357/6; וכן: הדס שדר, 'שלוש תפישות של מקום בשיכון הציבורי בישראל בשנות החמישים', עיונים בתקומת ישראל,

16 (2006), עמ' 373-389.

107 שפירר, 'נכסי נפקדים', עמ' 2.

108 א"מ, ג-5434/3.

109 שם, ג-2424/19.

110 שם, ג-2329/25.

כרמי זיתים.¹¹¹ כך למשל בלם האפוטרופוס את בניית שכונת יוספטל (מפה 4) אשר נועדה לסייע בחיסולה של מעברה ג, לאחר שהתברר כי בלבה היו כ-700 דונם של מטעי שקדים, כרמי זיתים ושטחי פלחה.¹¹²

ביטוי מובהק אחר להמשכיות ולחתירת המציאות הפיזית תחת רעיון העיר החדשה היה השוק העירוני 'החדש', שהחל לפעול עם אכלוס העיר בשטחו של השוק העירוני ההיסטורי, אשר תכניתו אושרה בדיעבד באמצע 1954. כך, בלב העיר העתיקה, בשולי הגטו וסמוך לכנסייה הצלבנית שהייתה למסגד הגדול אל-ג'אמע אל-כביר, נקבע מוקד העסקים והמסחר של 'העיר הישראלית החדשה'.¹¹³

בניית השכונה העברית הראשונה בעיר – נווה עובד (מפה 4) – מדגימה יפה את הקשיים. תחילה עוכבה הבנייה לאחר שנמצאו בקרקע שרידי עתיקות בעלות ערך היסטורי ואף 'רחובות שלמים של העיר רמלה מתקופת המנדט על בנייניהם התפוסים ע"י עולים חדשים'.¹¹⁴ לימים התברר כי השטח המיועד לבניית השכונה 'מכוסה בכרמים ובזיתים והיה מגודר בגדרות של צברים',¹¹⁵ ומשרד העבודה והאפוטרופוס דרשו לשמר אותם בתור נכס כלכלי ומקור לתעסוקה. כפתרון להתנגשות הותרה עקירת עצים רק במקרים ששימורם ימנע את הקמת השיכון. תושבי השכונה חויבו לשמור ולעבד את העצים הנותרים ולמנות דייר שיהיה אחראי לכך בפני העירייה.¹¹⁶ כך המחישו עתיקות, שרידי מבנים, מטעי פרי, שיחי צבר ועצי זית בעת ובעונה אחת את השיבושים בבנייה החדשה ואת השפעתו של הרכוש הנטוש על התפתחות העיר.

לאחר פרישתו של שפריר, איש מנגנון מפא"י, הוא חזר לנהל את החברה ההסתדרותית נווה עובד. בעזרת קשריו הפוליטיים הוקצו לה קרקעות נטושות, ועליהן היא בנתה אלפי יחידות דיור בערים הנטושות, ובכללן בשכונות נווה עובד, נווה דוד ורמב"ם (מפה 4), שהוקמו בשנים 1952-1955 במבואותיה הצפוניים, משני צדי הדרך ההיסטורית יפו-ירושלים. שכונות אלו התפרסו על פני 500 דונם מאדמות השכונות הערביות הנטושות ספנאת זאבאנה, ספנאת אל-נהאב וספנאת פאנוס. בשכונות החדשות נבנו כ-1,200 יחידות דיור, מרביתן בבתי מגורים של קומה עד שלוש קומות; ומקצתן יחידות דו-משפחתיות. נוסף על אלה, נבנו שם מוסדות חינוך, חנויות למסחר ובתי מלאכה.

לימים הסביר האפוטרופוס שפריר את האופן שהשפיעה הקמתן של שכונות חדשות על אדמות הרכוש הנטוש על עיצובן ועל תכנון. לדבריו, הקצאת חטיבות קרקע גדולות מהאדמות הנטושות לבנייה חוללה שינוי מהותי בתפיסת השכונה האידיאלית: 'אם קודם ראינו כאידאל שכונה בת 300 משפחות משום שלא ניתן לרכז שטחי קרקע גדולים על ידי

111 שם, ג-2357/6.

112 שם, גל-4020/23.

113 שם, גל-6919/1.

114 למשל, שם, ג-2329/25 וגל-3682/27.

115 שם, גל-4020/23.

116 שם, סיכום בעניין כרמי הזיתים.

קניות חלקות וצירופן, קיבלנו אחרי תקומת המדינה שטחים מרוכזים ל-500-1,500 יחידות דיור' שבתכנונם הופרשו שטחים ניכרים לצורכי ציבור.¹¹⁷ למעשה, שפירר מספר לנו כי פוליטיקה מפלגתית, הקצאת הקרקעות הנטושות ובניית השכונות החדשות התערבבו אלה באלה. דבריו משרטטים את התוואי שלפיו צירוף האדמות הנטושות למאגר הקרקעות הלאומי הביא לשינויים במדיניות התכנון ולהגדלתן של השכונות, של הדירות ושל שטחי הציבור. לאלה נלווה שינוי פונקציונלי של הדירות וכפועל יוצא מכל אלו הושפע מרקם החיים שהתפתח בהן.

המכשולים שתוארו ושאיפת הממשלה לחלץ את רמלה ממצבה הירוד הביאו להכרזה על העיר בינואר 1955 כ'עיר עולים' שתקבל הטבות מס. בשנים 1957-1958 חיו בה יותר מ-23,500 תושבים. בעיר העתיקה היו אז כ-440 מבנים שנועדו להריסה, ורבים אחרים בסכנת התמוטטות.¹¹⁸ המצוקות והתסיסה החברתית הביאו להחלטת הממשלה והסוכנות היהודית לחדול מלהעביר עולים חדשים ל'עיר העולים' עד חיסול המעברות. בכך נעצרה צמיחתה הדמוגרפית עד שנת 1964.¹¹⁹

אמנם הבנייה החדשה חוללה שינוי הדרגתי בנוף העיר, בעיקר מסביב לגרעין העיר ההיסטורי ומחוץ לו, אך הנוף הערבי המנדטורי לא נמחק. השעטנו הדמוגרפי, האדריכלי והתרבותי שהתהווה בעיר שיקף את ההטרונגיות שהזינה את אבני הבניין של עיר הכלאיים

מרחב כלאיים עירוני

שני עשורים לאחר כניעתה של רמלה היא הייתה רחוקה מלהחזיר עטרה ליושנה ולייצג 'עיר יהודית', כמו שתארוה בעיתונים ב-1948 או 'עיר חדשה' במתכונת תכנית שרון.¹²⁰ הרס העיר ההיסטורית היה חלקי, וכך גם הבינוי החדש. מפה 4 מספקת מבט על המארג הפיזי שנוצר בעיר, אשר התקיימו בה בעת ובעונה אחת זהויות סותרות, ניגודים תרבותיים ושונות רבה. היטיב לתאר זאת בשנת 1962 עמוס אילון:

רמלה מפורסמת במסגדים קדומים וטדי בויס מודרניים [...] רמלה היא עיר של צריחים רבים [...] הרבה מגדלי כנסיה, הרבה צלבים, מגיני דוד וכתובות קיר של מק"י התובעות מארה"ב לסלק ידה מקובה [...] היהודים חיים בכל העיר, מפוזרים בין בתי העיר העתיקה ובשכונות החדשות. הערבים חיים ברובע המכונה בפי כל בשם 'גאטו' [כך] [...] יופיה הוא זה של בזאר מזרחי, המתמזג עם צבעיה החריפים של עיר נמל ים-תיכונית מלאה ימאים שוחרי הרפתקאות מארצות הבלקאן ואפריקה הצפונית.¹²¹

117 דב שפירר, **ערוגות חיים**, המרכז החקלאי, תל אביב 1975, עמ' 206-211, 222-223.

118 א"מ, ג-2024/26.

119 שם, ג-4386/3.

120 ד. ג., 'רמלה הנטושה קולטת עליה', **מעריב**, 14.11.1948.

121 עמוס אילון, 'ישראל השלישית ברמלה', **הארץ**, 14.12.1962.

רכוש נטוש ועיצוב מרחב מגורים עירוני: רמלה, 1948-1963

תמונות 3 ו-4 שצולמו ב־1963 ממחישות את דברי אילון. בשתיהן ניכרת השניות בנוף העיר ובתרבותה. בראשונה, (תמונה 3), מבעד לשרידי המסגד הלבן שלמרגלות המגדל הממלוכי ולשיחי הצבר נראים בתי שכונת ויצמן ההולכת ונבנית. התמונה מציגה יפה את המתח האסתטי והתרבותי בין המבנה המוסלמי העתיק לשיכונים הישראליים הבנויים בקווים ישרים המאפיינים אדריכלות מודרנית אירופית. התמונה ממחישה המשכיות ושינוי, הרס והזנחה ובנייה חדשה, ועולה ממנו תערובת של הזר עם המוכר, של מה שנחשב מזרחי ומוסלמי עם מה שנחשב מערבי, מודרני, ישראלי ויהודי.

תמונה 3: בנייה חדשה. מבט מבעד לקשת המסגד הגדול שלמרגלות המגדל הלבן, 1963
צילום: וילם ואן דר פול, <https://tinyurl.com/52yyr9et> (אוחזר ב־25.1.2025)

בתמונה 4 רב העיר יצחק אבוחצירה בשוק העירוני שפעל באתר השוק ההיסטורי. שלטי העסקים הישראליים בעברית על מבנים ערביים ממחישים את השונות, את המתח התרבותי ואת צלו של העבר.

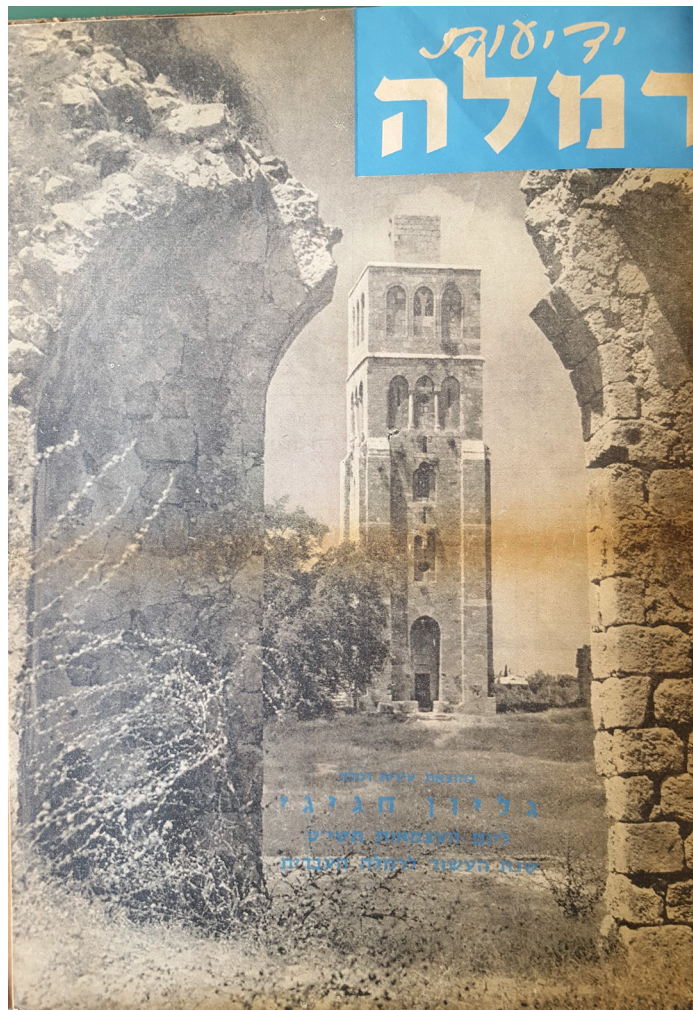
תמונה 4: הרב יצחק אבוחצירא בשוק העירוני, 1963
צילום: וילם ואן דר פול, <https://tinyurl.com/bjmhp5d> (אוחזר ב־25.1.2025).

אל מול המציאות הרב־ממדית המצולמת ניצב סיפורו החד־ממדי של הממסד הפוליטי המקומי שראה ברמלה עוד בשנת 1957, עיר ישראלית שסימני עברה נמחקו, שנופה 'אינו עוד נוף ערבי, מלא חורבות, ואף לא נוף גלותי של עיר עולים, אלא נוף של עיר ואם בישראל'.¹²² ראש העירייה מאיר מלמד כתב בגיליון העשור לרמלה הישראלית: 'בעירנו – הרחובות רחבים ויפים, גנים ציבוריים, שיכונים מרהיבי עין. מפעלי תעשייה ומלאכה, אוכלוסייה עמלה, מוסדות ציבור לתפארת, חיי תרבות שוקקים [...] השפה העברית שולטת ברחובות [...] במקום החורבות הוקמו בנינים ומגרשי משחק לנוער'.

122 מרים שטיין, 'רמלה בחג המדינה', רמלה העובדת, ביטאון מועצת פועלי רמלה (מארס-אפריל 1957).

רכוש נטוש ועיצוב מרחב מגורים עירוני: רמלה, 1948-1963

תמונת השער (תמונה 5) שנבחרה לגיליון העשור לרמלה הישראלית הייתה זו של המגדל הממלוכי בן המאה ה-14 מבעד לשרידי קימרון, המסגד הגדול מהמאה העשירית.¹²³ התמונה ביטאה את הפערים בנרטיבים בנוגע לעיר, את כישלון המאמץ הלאומי והמקומי לבסס בעלות חדשה על העיר תוך כדי העלמת הקודמת ואת הזהויות המנוגדות שהתקיימו בה.

תמונה 5: שער גיליון החגיגי לרמלה העברית (יולי 1958)
הספרייה הלאומית

123 גיליון חגיגי ליום העצמאות תשי"ט, לכבוד שנת העשור לרמלה העברית, ידיעות רמלה (1958), עמ' השער ועמ' 3.

המתח בין הנרטיב הישראלי לחיי המציאות השתקף לא רק במרחב הציבורי אלא חלחל גם אל המרחב הפרטי. דוגמאות לכך הובאו בסיפוריהם של מרים שטיין ואהרן אבוחצירא לעיל.¹²⁴ על אף התיאור הרומנטי של עמוס אילון עורר מרחב הכלאיים בקרב תושבי העיר 'רגשות מעורבים', זרות וניכור.¹²⁵ היא כונתה 'מגדל בבל' או 'מערב פרוע' ונחשבה מקום לא ראוי לגידול ילדים.¹²⁶ פרייברג, מראשוני הפולשים לבתים הנטושים, היטיב לבטא את המתח הפנימי שהרגיש: 'האמנם פה אחיה? הייתה לי הרגשה, שהעיר הזאת אינה שייכת לישראל, שהיא אינה מקום יהודי, שאני נמצא באיזה חוץ לארץ'.¹²⁷ ואכן, הרגשות המעורבים אשר עוררה העיר והמצוקות שמהן סבלה בד בבד עם היותה 'משעממת ובלתי מושכת' הביאו להגירתם של משכילים ובעלי יכולת מהעיר מיד כשעלה בידיהם לרכוש דירה במקום אחר. פקידי ממשלה ומורים שעבדו בעיר סירבו להתגורר בה מלכתחילה.¹²⁸ פעולות הגומלין הייחודיות בין המרחב ההיסטורי לאוכלוסיית העולים והעורבים שהתגוררה בו הצמיחו בעיר בשנות החמישים והשישים תופעות חברתיות, תרבותיות ופוליטיות שחרגו מהנורמות הישראליות אשר התקבעו באותן שנים: ערבים ועולים מבולגריה ומעיראק שיתפו פעולה פוליטית ותרבותית, ובכלל זה קיימו מחאות והפגנות בסניף המפלגה הקומוניסטית (מק"י) בעיר, שהיה מהגדולים בארץ עד אמצע שנות השישים. מאות מילדי העיר למדו בשנות החמישים בבית הספר של המנזר הפרנציסקני בעיר, והמוסד השפיע על התפתחותה של מערכת החינוך העירונית. כאמור, תנאי המגורים הקשים והאבטלה בעיקר בקרב העולים מעיראק הצמיחו לא רק שביתות מחאה והתנחלויות אוהלים אלא גם את המפלגה העדתית המקומית שהשתתפה באחד המקרים הראשונים בישראל של הדחת ראש עירייה מכהן מטעם מפא"י, בראשית 1971.¹²⁹

תרבות הנגד שהתפתחה בעיר הטרימה מעט את הופעתה של תרבות צעירים זרה ומתריסה בשכונת התקווה, במוסררה ובשכונות אחרות בישראל.¹³⁰ משנת 1964 הוקמו במבנים הנטושים בעיר דיסקוטקים כמו קליפסו, פאר וכריש, ואלה שימשו אכסניה לצמיחת להקות הקצב הראשונות בישראל. הן ניגנו מוזיקת רוק שנחשבה 'כפירה קיצונית בישראליות', 'מחתרתית' וביטוי של 'מחאה חברתית'. בשנים 1965-1969 נחשבה

124 מרים שטיין, ריאיון אישי, 22.5.2018; אהרן אבוחצירא, ריאיון אישי, 13.6.2017.

125 למשל אבא בוטביניק, 'רמלה שוקקת חיים יהודיים', על המשמר, 8.12.1948.

126 עיריית רמלה, רמלה בבנינה ובהתפתחותה.

127 פרייברג, להיות כאחד האדם, עמ' 70.

128 א"מ, ג-2033/6.

129 פרידמן, 'מגדל בבל בעיר החולות'.

130 להרחבה ראו: יבלונקה, ילדים בסדר גמור, עמ' 198, 218-220; חמי שינבלט, 'נוף ילדות קצת אחר: ספרות נוער פופולארית בישראל, 1958-1965', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2009; עודד היילברונר, 'פניקה מוסרית וצריכת ספרות פורנוגרפית בישראל בשנות השישים', עיונים, 31 (2019), עמ' 61, 78. על תהליכי האינדיווידואליזציה בחברה הישראלית ראו גם: רוזין, חובת האהבה הקשה, עמ' 256-263.

העיר 'בירת הרוק הישראלי' וכונתה 'התשובה הישראלית לליברפול'.¹³¹ הקהל שגדש את המועדונים היה בעיקרו צעירים מקרב ילדי העולים מארצות אסיה ואפריקה, יוצאי המעברות ובני מעמד הפועלים,¹³² שבקרבם נבטו בעשור השני למדינה, כמו במקומות אחרים בעולם,¹³³ מוקדים של חוסר שקט חברתי ותרבותי.

סיכום

ההתיישבות ברמלה הישראלית לאחר 1948 הייתה כרוכה לבלי הפרד במרחב החומרי הערבי האימפריאלי הנטוש, שהיה חומר הגלם לכינון חייה. המבנים שהתגוררו ועבדו בהם אנשים, השטחים החקלאיים שסיפקו תעסוקה והאדמות אשר עליהן נבנו המבנים החדשים היו כולם רכוש נטוש.

בחינת התפתחות החיים בעיר דרך הפריזמה של הרכוש הנטוש פורסת מגוון רחב של קשרים בינו ובין העיר הישראלית. עם אלה נמנים חלוקת משאבים, מדיניות אכלוס, מדיניות תכנון, עיצוב יחסי כוחות בין השלטון המקומי לשלטון המרכזי, השפעות תרבותיות ופוליטיות זרות, ניגודים בענייני תרבות ונרטיביים, מחאות ותרבות נגד או הפערים בין זהויות במעגל האיש, הסמלי והלאומי. רשימה לא ממצה זו ממחישה את הריבוי והגיוון של הרכיבים והכוחות שהושפעו מהתפתחותה של עיר ישראלית במרחב הפיזי והחומרי הנטוש.

הישענותם של החיים החדשים על הרכוש הנטוש חוללה תהליכים מקומיים ייחודיים, ואלה עיצבו את המרחב הפיזי והחברתי. הבאת הפועלים הנצרכים למסיק הזיתים בעיר, יישוב פליטים ערבים ברמלה דווקא, הפלישות ואכלוס הבתים הנטושים בעולים או פינויים מבתים נטושים רעועים שנהרסו הניחו יסודות לתהליכים דמוגרפיים, חברתיים ופוליטיים שצמחו בעיר. גם תהליכי הבנייה החדשה הושפעו מהרכוש הנטוש בעיר. דרישת האפוטרופוס לשמר מטעים וגם דרישת רשות העתיקות לשמר עתיקות הביאו – כל אימת שהתגלו כאלה בשטחים שהוקצו לבנייה – לעצירת העבודות או לשינוי אתרי הבנייה. כל אלה המחישו את המכניזם של השפעת המרחב החומרי ההיסטורי הייחודי לרמלה – אפילו זה הקבור מתחת לפני הקרקע, על התפתחותה. התברר כי הבנייה החדשה שחוללה את החפירה הארכאולוגית ונועדה לקומם את העיר הישראלית היא סוכנת זיכרון שחשפה ממשית ומטפורית את היסודות שעליהן נבנתה העיר הישראלית ואת האופן שהיו העיר הישראלית והרכוש הנטוש, בחלקיו הגלויים והנסתרים, ארוגים זו בזו.

131 מרדכי רגב, 'בואו של הרוק', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1990, עמ' 165-167; יבלונקה, שם, עמ' 222.

132 רגב, שם, עמ' 166; וכן רוני סומק, ריאיון אישי, 30.3.2020.

133 על מחאות צעירים בעולם וצמיחתה של תרבות נגד באותה תקופה ראו: Bashkin, *Impossible*, pp. 618-622; Exodus, ג'אדט, אחרי המלחמה, עמ' 297-538, 600-692.

זיהויה של רמלה כ'מעברה אחת גדולה' ביטא את התפתחותה בתור עיר עולים שתנאי המגורים בה ירודים¹³⁴ וגם את הזיקה בין הרכוש הנטוש להיותה 'מרחב מעברי' – מקום קטן שהיה נתון בתהליך של מעבר מואץ ממערכת זיקות גאוגרפיות, לאומיות, קניניות, תרבותיות וייצוגיות ערביות אימפריאליות למערכת זיקות ישראלית. תהליך שילובה של רמלה כעיר ישראלית במדינה החדשה התגלם אפוא בעת ובעונה אחת בשינוי חד כלפי פנים בהשתייכותה הלאומית ובמאפייניה הדמוגרפיים, הכלכליים, התרבותיים, הדתיים והחברתיים, ובשינוי כלפי חוץ של זיקתה המרחבית האזורית ושל תפקידיה במרחב.

חיי מצוקה בהרגשת ארעיות לצד הזרות והניכור שהשרה המרחב החומרי הזר והרעוע היו זרו לצמיחתם של החוליים החברתיים העמוקים בבתי הרכוש הנטוש ובין צריפי המעברות. העזיבות הרצופות השאירו מאחוריהן לא רק בתים ריקים שיש למלאם אלא גם קהילה שנמצאה תמיד בשלב עוברי, חסרת אונים במציאות המשתנה. מכאן עד המחאות שהציתו בעיר יהודים וערבים הייתה הדרך קצרה. במוקד המאבקים הללו עמדו מהגרים פליטים במרחב מעבר בתקופה שלאחר המלחמה, שנאבקו על חלקם בסדר התרבותי, החברתי הכלכלי החדש בעיר ועל חלקם בקניין ובהסדרים הפוליטיים. מאבקם, שהיה מן המאבקים החברתיים הראשונים במדינה, שיקף את הזיקה בין סמטאות המרחב הנטוש ובין צמיחתם של מאבקים חברתיים.

על אף הניסיון להפריד בין האוכלוסייה הערבית ובין האוכלוסייה היהודית בעיר, תחילה בגטו ואחרי כן באזורי מגורים נפרדים בעיר העתיקה, במעברה הערבית או בשכונה הערבית, חיו שתי האוכלוסיות בשכנות ולעתים במשותף באותם בתים. לצד מקרים שחיי השכנות חוללו חיכוכים אלימים ושיאים במקרה הרצח של בעל בית הקפה וב'מאורעות רמלה' נוצרו בחיי היום-יום ועל רקע המצוקות המשותפות חברויות, שיתופי פעולה אישיים ובריתות פוליטיות כמו זו שהתקיימה בפעילותה של מק"י בעיר. תופעות כאלה חרגו מהבחנות דו-קוטביות מקובלות בנוגע למתח הלאומי והאתני ביחסי יהודים-ערבים.

בחינת סביבת המגורים ב'מקום הקטן' רמלה חושפת את מסלוליהם הנפרדים והשונים של המקומי ושל הלאומי וגם את המפגשים ביניהם. תהליכים שהתחוללו בזירה הארצית קיבלו גוון ייחודי במרחב מקומי. רבים ממאפייני התפתחותה של סביבת המגורים בעיר היו תולדה של יחסי גומלין במרחב היסטורי מסוים בזמן מובחן. סיפורה של רמלה ממחיש את ההטרונגניות של המרחב הלאומי כמקבץ של היסטוריות מקומיות מובחנות ושונות זו מזו. נקודת המבט המקומית על ההיסטוריה של התפתחות מרחב המגורים ברמלה וזיקותיו לרכוש הנטוש מאתגרת את התפיסה של סיפר מכונן אחיד על אודות שני העשורים הראשונים בישראל וסודקת אותו.

מציאות הכלאיים בעיר והתופעות החברתיות שנלוו אליה ב-1962 מערערות על הטענה כי השיכון הציבורי שימש מכשיר רב-עוצמה בידי המדינה להכנעת המרחב הערבי, ל'טריטוריאליזציה' שלו ולביסוס שליטה קולוניאלית פנימית פיזית ודמוגרפית על העולים,

134 על 'מרחב מעברי' ראו: ויניקוט, משחק ומציאות.

שגויסו שלא בידיעתם לכיבוש המרחב באזורים הפריפריאליים ולייהודו.¹³⁵ עיר הכלאיים רמלה צמחה מתוך המארג של רכוש נטוש וחיים ישראלים שפעלו עליהם כוחות שונים. היא מגלמת את 'הממשות הקוסמופוליטית' שאולריך בק (Beck) מגדיר ומשתקפת בריבוי הגורמים המעצבים ובמגוון התרבותי והדתי, באתניות המגוונות ובהשפעות מקומיות ועולמיות על תהליכים בעיר. כל אלה יחדיו מייצרים ניגודים וסתירות שניכרים בפעולות כלכליות, חברתיות ופוליטיות יום-יומיות.¹³⁶ מאפיינים אלה מעניקים לרמלה ממד של זהות כלאיים ישראלית מרחבית, שהתגבשה כתוצר ריבוני של תערובת וניידות תרבותית, של רב-קוליות, של קיום במצב של סתירות, של מגע עם הזר והאחר, של הגירות, עקירות, התפרקות אימפריות ומלחמות במרחב הגאופוליטי המזרח-תיכוני.

על אודות המחבר

מני פרידמן הוא תלמיד לתואר שלישי בבית הספר להיסטוריה באוניברסיטת תל אביב. חוקר את הרכוש הנטוש של הערבים כחלק מעידן ההפקעות העולמי ואת השפעותיו על תהליכים חברתיים, כלכליים, פוליטיים במדינת ישראל בשנים 1945-1969. בוגר הפקולטה למשפטים של האוניברסיטה העברית בירושלים (1990) ומוסמך בהיסטוריה כללית (בהצטיינות יתרה) מאוניברסיטת תל אביב (2023). עבודת התזה שכתב בהנחיית פרופ' בילי מלמן ופרופ' אורית רוזין היא: 'מגדל בבל בעיר החולות: רמלה – כינון עיר ישראלית במרחב ערבי ואימפריאלי 1948-1963'.

135 קלוש ולריון, 'הבית הלאומי והבית האיש'.

136 אולריך בק, קוסמופוליטיות: תיאוריה ביקורתית למאה ה-21 (תרגמה מגרמנית איה ברור), הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2011, עמ' 7-37.